

Г. Луићу секретару Матице

на поклон писан

**ДРЖАВОСЛОВНА
РАЗПРАВА**

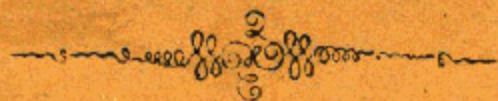
съ Видовданомъ

одъ

Матиѣ Бана.

**БИБЛИОТЕКА
МАТИЦЕ СРПСКЕ**

19702

P19 Cp II 37. 1

335

Р 19 Ср II 37.1

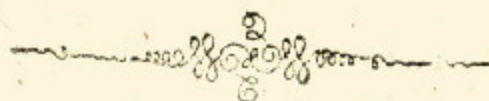
2 II 3005

ДРЖАВОСЛОВНА
РАЗПРАВА

съ Видовданомъ

одъ

Матиѣ Бана.

19702

Печатня А. Андрића у Београду.

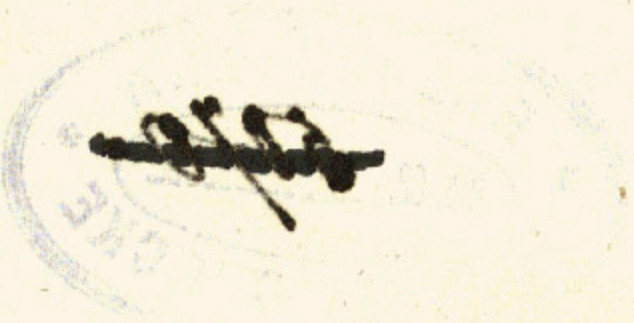
5000

THE ARBORE JOURNAL

1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880

THE ARBORE JOURNAL

THE ARBORE JOURNAL

1875

Грађанима србскимъ

посвећуе

Писацъ.

КРИТИЧАНЪ ПОГЛЕДЪ

на Видовдановъ „Шта ми хоѣемо.“

I.

Кадъ писацъ какавъ ступи на полѣ явности да каже шта у држави хоѣе, тадъ наравно сви се погледи на нѣга оброте, и свачія се помня побуди; тадъ сваки државлянинъ, саслушавши га, мора себе упитати, бы ли учинѣни предлози были за землю користни или штетни; а сваки писацъ, кои се државнимъ стварима занима, дужанъ е нѣну користность или шкодливость доказати.

Писацъ Видовдановихъ чланака „Шта ми хоѣемо“ тимъ е више свачію помню побудио што е предъ своя соціална и политична разматраня ставіо читавъ чланакъ, у комъ, и ако до лѣпихъ али празнихъ фраза ништа нема, ипакъ се онъ тимъ фразама тако поуздано и импонентно публици представля, да ова има право одъ нѣга очекивати нешто сасвимъ ново, велеважно, особито мудро, што ће іой очи отворити, и као нову епоху у явномъ животу означити. Ако се публика наѣе прева-рена, ако дуго устенѣ планина па породи найпоследне мишиѣа, тимъ горе за писца; али се публици неѣе моѣи никако пребацити да му е безъ разлога свою помню поклонила; па тако исто ни нама. Ко не бы много очекивао одъ човѣка, кои починѣ овимъ рѣчима, да се у насъ писци поводе едни за своимъ рачунима, други за наклоностима, а треѣи за

осѣћанѣмъ; да е мало писаца, кои бы савѣст-
но убѣђени были да е добро оно на што
иду; а јошъ манѣ, кои бы знали поуздано да
ће оно што они хоће, бити на добро отаџби-
ни; шта више, многи управо и немаю никакве
намѣре, или не знаю ни шта хоће. Учинивши
тако *tabula rasa* надъ моралношћу и самосвѣсти
нашихъ писаца, (а Видовдановацъ искрено ядикуе што
намъ мора те жалостне истине искрено казати!) онъ
чини другу *tabula rasa* и надъ знанѣмъ своју бывшихъ
и садашњихъ писаца србскихъ, па и самихъ практи-
кера, додајући, да у насъ јошъ нема чега бы се
придржавати онъ могао, ни начела ни иску-
ства; него у свачемъ да валя и нѣму и сва-
вому одсадъ текъ започети.

Али предвиђајући да бы му критика могла оштро
одговорити, онъ се на врѣме врло експедитивнимъ на-
чиномъ предохранюе, увѣкъ искрено говорећи: да у
насъ наравно (!) не може нико (!) слободно
судити, ерѣ нема чисте логике у начелима
(пріе ніе му было у насъ ни начела, а садъ ихъ већ
изналази!) да помогне; ерѣ страсть господари
у мѣсто разума; ерѣ се нисмо навикли слу-
шати само гласъ разума. Кадъ е овако све безъ
изузетка у блато оборіо, тадъ се Видовдановацъ издиже
на свой велики стубъ, па намъ съ нѣга вели: кадъ
све те околности онъ узме на умъ и сѣти се
да ПРВИ У НАРОДУ ЛЮДИ, кои су гласомъ
своимъ ВОЂИ У ЯВНОСТИ, имаю одговарати
за оно што се у нѣихово доба догађа, онда
прека потреба иште навалице одъ нѣга да се
„озбиљно и искрено „поразговори са СВИМА

ПАРТАЈМА, како га потомство не би окривило ради тога што бы то пропустио и занемарио.

И ако смо, читајући овако што, више пута намрштили чело, ипакъ, видећи човѣка гдѣ се морално и научно тако високо поставља, гдѣ, биећи се одговорности предъ потомствомъ, обара све наоколо филистее, фаризее и публикане, да самъ, величанственъ као пирамида у пустинњи оставши, каже, громовитѣ него Мойсѣ са Синая држави и народу шта имъ треба за њино спасењѣ, мы смо се у први махъ забленили и помислили да се вальда и нама, србскомѹ Израилу, родіо наипосле Месіа, кои ће намъ државу славно подићи.

Али знајући да се више народа дало завести лажливимъ пророцима на странпутице, на којима су скупоплатили своју лажовѣрностъ, рѣшисмо се ићи за Видовдановимъ писцемъ, коракъ за коракомъ, да га трпѣливо слушамо, да, по могућности, испитамо колику врѣдностъ могу за Србију имати његови предлози, да дознамо колико дубоко захваћа у науку и изкуство, колико е и самъ якъ у логици, колико и самъ зна шта хоће.

Што смо више за њимъ ишли то смо се више убѣђавали да насъ отудъ неће сунце огріяти. Садъ е нашъ судъ о њему подпунъ, па ћемо га публици саопштити. Судићемо га оштро, као што е и самъ више него оштро друге судіо; судићемо га и живо, еръ е живостъ најманѣ што може изазвати велика претензія, кадъ ніе оправдана. Међутимъ ни оштрота ни живостъ не изкључую правичностъ; правични ћемо бити и према неправичному, али не слаби. При томъ двоє напрѣдъ изјављемо прво: да не монополишемо за себе у народу ни сву врлину ни све знанѣ; да можемо и погрѣшити,

еръ Божія милость ніе на насъ излила непогрешность Папину. Мы ніесмо ни то о себи уобразили да смо вође у явности. Мы смо просто писци, кои гледамо да што више научимо, како бысмо могли што више привіети розвитку народа нашего. Али какви годъ были, мы и други писци сръбски, нећемо шутећи отрпѣти да намъ се у нашимъ новинама явно одриче свака морална врлина, свако знанѣ, свака логика, па и сама свѣсть онога што хоћемо, да паче и сама савѣсть, еръ сумнямо може ли се основано то казати и послѣдньому народу на свѣту; какви годъ были, човѣку кои намъ то каже и мисли да е дошао у глуну землю, међу слѣпце, гдѣ може свашта говорити и лако стећи име ученяка, у станю смо доказати да се люто преварио. Друго што изявлюемо то е да, познаюћи народъ сръбски у свимъ предѣлима нѣговимъ, признаемо да, ако међу нама има глупости, има и изображеня; ако има мана, има Бога ми и врлина; ако се често у новинама чуе гласъ страсти, одекне му често и гласъ разума; па за то мислимо да е нашъ свѣтъ у станю слободно, то естъ и разумно и безпристрастно, судити наше као и свачіе умованѣ; нити ћемо, одрекавши му ту умну и моралну компетенцію, гордо одбити одъ себе судъ нѣговъ. Мы напротивъ желимо да сръбска публика никога за пророка неприма у стварима обштега интереса, него да свакога слуша, а сама суди.

Мрзимо што морадосмо потрошити толико рѣчи; али да смо хтѣли на све одговарати требало бы ихъ и много више. Приступимо брже самой ствари.

У првомъ чланку писаць, окромъ горенаведенихъ рѣчи, просиплѣ пунимъ шакамъ друге о савѣсти, о найсветіимъ дужностима, о светимъ инте-

ресима народнимъ, кои треба да окрѣпе и срца и мишице и душе, о суду, проклинаню или благосиляню потомства, и тому подобнихъ. То е све лѣпо и виспрено; али, право изповѣдамо да волимо, особито у научнимъ чланцима, писца кадъ намъ сваки часъ съ тимъ неизлази на срѣду. И лѣпа музика най-после насъ успава. Волимо дѣло, него бомбастичне рѣчи, коима лако не вѣруемо.

За дѣла писаць поставля свакому кои о обштемъ добру ради два питаня, на коя кадъ зна ясно одговорити, неће погрѣшити, као ни у правцу морнаръ кадъ гледа на сѣверну звѣзду. Та су питаня: 1. Шта радимъ? 2. Кудъ ће ме одвести мой радъ? — Примѣћавамо на прво, да ко кодъ е при себи зна шта ради; али свакъ не увиђа, или неће да ради шта треба. Ко не увиђа шта треба, тай или не увиђа околности кое опрѣдѣлую требованѣ, или, ако ихъ и увиђа, нема доволно знаня и изкуства да потреби доскочи; а ко просто неће, тай неће изъ какве себичности. Прво е дакле правило писца сасвимъ погрѣшно; ерѣ едно е знати шта управо радимо, па радили шта намъ драго, а друго е знати шта треба да радимо. — У другомъ нѣговомъ правилу желѣли бысмо точнѣ и узвишенѣ опредѣлѣнѣ; не да я, явни човѣкъ, знамъ, куда ће ме одвести мой радъ; отудъ некако удара себичность; него, кудъ бу своимъ радомъ я одвести народъ. Ако народъ на добру точку по мени стане, ето и мени добра. То е поштенъ и легитиманъ рачунъ. Свака, али особито овака правила треба да су на длаку одсѣчена.

Дакле сваки явни човѣкъ, быо државникъ или писаць, треба, по нашемъ увиђаваню, да зна себи одговорити на овака питаня: 1. Шта треба народу у

обштемъ и у поединимъ обзирама, а одъ тога колико се у садашњимъ околностима дае радити? 2. Хоћу ли доисто и колико ћу такимъ радомъ народному требованю задовољити? 3. Коимъ ћу средствама радити да до требованя дођемъ? Одговоромъ на прво питањ добивамъ своју цѣль едномъ за свагда, и мѣру поступаня къ той цѣли; или другимъ рѣчима, имамъ начела и условну мѣру њинога примѣњиваня; другимъ одговоромъ нашао самъ тражену потврду начела и њине измѣрене примѣне у изкуству, па се манѣ плашимъ да ћу погрѣшити; а трећимъ изабрао самъ свое најсходније начине, путове и люде. Ми мислимо да се овако само може у јавнимъ стварима некомъ извѣсношћу напредовати, и да државникъ и писацъ, кои нје у станю ма на кое одъ ова три питања добро одговорити, тай ће болѣ учинити да се уклони съ јавнога поля. Што Видовдановъ писацъ нје овака питања себи положио, отудъ су понајвише и произтекле њгове погрешке, као што ћемо видѣти на свомъ мѣсту.

Јошъ нешто о првомъ чланку. Писацъ каже: наравно за насъ сада нјесу начела; али мо-
рамо се клонити свега што е субјективно. Истина наши назори нјесу нормирани стал-
нимъ начелима, али радњу своју треба у глав-
номъ да удесимо по некимъ начелима, по
начелима коя воде въ обштой срећи, срећи
драге отаџбине, срећне њѣне будућности, и
въ сјайной будућности народа и имена срб-
скога, коя томе воде тако поуздано, као при-
родни узроци природнимъ появима, као свака
врлина моралной срећи. Кои насъ е јошъ писацъ
узхићенимъ рѣчима тако раздрагао? кои намъ е већомъ

у себе и у своју непогрѣшну науку поузданошћу будућу срећу обећао? Али међутимъ тай поуздани писацъ каже, да за насъ сада ніесу начела, да и онъ не ради по сталнимъ начелима, али опетъ по некимъ начелима да радню удешава! Онъ в безъ основа казао да многи наши писци и незнаю шта хоће, али ми овдѣ можемо нѣга найоснованіе упитати не, зна ли онъ шта хоће, него зна ли и само шта мисли шта пише? Збрисати и начела и субективность! Признати да не ради а опетъ да ради по начелима! радити по начелима народу за кога мисли да занъ іошѣ ніесу начела! Ми смо већ на прагу Вавилонскому торню.

Прудонъ, као што в найвећи радикалацъ свію времена и народа, тако є доисто и найслѣдственіи, найтврђи логичникъ. Видовдановъ писацъ изложіо намъ є у своимъ чланцима науку донекле нацртану по Прудоновимъ начелима, али несвѣсно схваћенимъ.

Зашто в онъ усвоіо неке Прудонове можда неправичне премда ліепе саняріє, а ніє усвоіо єдну одъ очевиднихъ Прудоновихъ истина, да, то єсть, државє падаю што имъ недостаю начела, или што су у начелима неслѣдственє? Па нашъ писацъ вели да пише безъ нормє начела? Хоће безъ начела да државу подигне? Да се безъ начела у самосталномъ већ народу управля? Кои в то народъ за кои ніесу начела; была така, или овака? Кои в то државникъ или писацъ кои ће безъ начела до каква добра резултата доћи? Начела су душа людскимъ друштвама; ова се одъ искона силомъ начела држе; а држе се добро, лоше, или зло, како су имъ добра, лоша или зла и сама начела. Како начела нестаю, или стара съ новимъ логично неудешена трве се, тако се и людска друштва у себи трве и пропадаю. Прудонъ в, по нашемъ мишлѣню, могао изрече-

ной истини іошъ єдну додати, то єсть: да ако државе падаю збогъ нестанка или неудешености начела, падаю и збогъ претераности у примѣни начела. У старомъ Риму пао є патриціятъ, пала є демокрація, пало войничко преторіянство, што є свако претерало са своимъ начеломъ: стара Картагена пала є збогъ претераного свога начела свѣтскога монопола; римскому царству изъ претераного начела разпространяваня и самовласти као и изъ неслѣдственности разнихъ Цезара, изъ тога Х. Негри, болѣ него Жибонъ и Монтескїє изводи, као изъ узрока свою узрока пропасть; а тако є исто и првому Наполеону приписує Тѣрь збогъ претераности у начелу споляшнѣга завованя и унутрашнѣ само власти.

Давле безъ начела слѣдствено удешенихъ и претѣрано неупотреблѣнихъ нема ништа одъ државе. И ту є башъ гдѣ грѣши нашъ писацъ. Онъ зна за начела; али незна ни за складъ, ни за мѣру нѣинога употреблѣня. Претѣраношћу коя државе упропашћава онъ поуздано мисли да бы Србима државу развіо и оячао! А одкудъ опетъ та погрѣшка? Изъ површногъ теоретичногъ а ниваковогъ практичногъ знаня; отудъ што є себе упитао шта радимъ? а нїє, шта треба да радимъ, и колико се одъ тога у садашњимъ околностима дає радити? А кадъ є и то себе запитао, нїє никаквимъ државничкимъ талантомъ на то одговоріо.

Его садъ имамо темель; айдмо напрѣдъ.

III.

Вядовдановъ писаць текъ другимъ чланкомъ улази у свой предметъ. Отудъ в управо и требало да почне, еръ први чланакъ нїе друго него, живъ ми Тодоръ, да в говоръ.

У другомъ чланку писаць излаже околности у коима в постала кнежевина србска, по коима се морала образовати, и према коима онъ іой опредѣлюе правила за садашнѣ владанѣ, да бы по истима узмогла срећна постати. Та су правила сведена на два начела, одъ коихъ се прво називлѣ соціјално-политични консерватизамъ, а друго политично-економски либерализамъ.

Овай в чланакъ, као и сви други, доста методично писанъ, и то намъ се допада. Околности у коима в Србія постала, како в према тима околностима морала у први махъ коракнути, како се мора и садъ у обште владати, разумѣймо се добро, у обште, то в све описано точно и разумно, као што се кодъ насъ у обште зна, мисли, па одъ стране и ради.

Србія в, вели писаць, настала кадъ су се свудъ по Европи рушила стара начела абсолютизма и замѣнѣивала уставнимъ, па в та начела морала и сама пригрлити; Србія в избавила само еданъ дио народа, па зато мора у своіой средини што више животне снаге развіяти, да в доцнїе доволно буде за све тѣло; Србія има моћнихъ непріятеля на страни, па зато мора, докъ не дояча, врло опрезно поступати. — То в све добро

схваћено; али е стара пѣсма кою сви пѣвамо. Дотле се дакле и слажемо съ писцемъ, али далѣ, не.

Дошавши на ову точку растанка, бацаћемо погледъ натрагъ да видимо држи ли се писацъ собственихъ правила, е ли свудъ слѣдственъ, можемо ли се поуздати у нѣгову логику, па да имамо више поузданя и у саму науку.

Чимъ е съ првога чланка прешао на други, или съ поля спекулативнога на практично, онъ већъ заборавля свое правило: шта радимъ, а приступа нашему: шта треба, и докле могу да радимъ. Околности му Србіе и нѣзино требованѣ означую. Према слободи дѣжућой се у Европи онъ признае да е требало да подигнемо правну државу, да усвоимо начела одъ коихъ ће земля постати ява и имућна; а признае и онай дио нашега правила докле могу да радимъ, говорећи: да намъ е садъ уживати добротворство слободе у тѣсномъ смислу; — ово некъ се добро упамти — што е стварно у нѣой, то могосмо примити, али не оно што е прелазно. Овдѣ има мистичности; али шта му драго. Довольно намъ е констатовати прво: да писацъ одступа одъ собственога правила, еръ му нѣе довольно; друго да себи противослови. Найпріе е нашао да іошъ за садъ нѣсу за Србію начела, а после признае да е Србія одма усвоила европска начела слободе, да е требало да ихъ усвои, да іой се треба по иѣима и далѣ развіяти. У првомъ чланку каже намъ да нѣгова радня нѣе нормирана сталнимъ начелима, а овамо у другомъ сву свою, као што каже, систему своди на два стожерна начела, на политично-соціални консерватизамъ, и политично економни либерализамъ! Доисто писацъ кои се овако брзо, овако чудновато заборавля никаква намъ поузданя и

пруза да бысмо се могли за нѣмъ и еданъ часъ пове-
сти, и ямачно манѣ е него и ко у станю виѣнути другима
писцима: немате начела, немате логике, нез-
нате ни сами шта хоѣете. Таки су увѣкъ пло-
дова уображене мудрости.

Вратимо се на точку гдѣ смо стали. Еданъ ме
врло ученъ човѣкъ прошлыхъ дана ироничнимъ осмѣхомъ
на улицы упитао, бы ли му знао казати шта е то поли-
тично-соціални консерватизамъ и политично-економски
либерализамъ. Одговорихъ му да ће ме јако обвезати
ако ми разясни, каква се народна система дае скрпити
изъ несагласнихъ начела, и како ћемо томъ системомъ
јаку државу добыти. Дода ми онъ на то: а шта имамо
да консервирамо у скорошньої Србији? Растасмо се, обо-
ица сміяюћи се. И доисто съ ово мало рѣчи сва е скоро
критива Видовданове назови — системе учинѣна.

Шта е то политично-соціални консерватизамъ?
Кадъ станемо у свимъ струкама и политичнимъ и соціал-
нимъ, нѣ ли то смрть, или ступанѣ къ смрти? Ако посте-
пено али непрестано не узразвѣямо и политичне и соціалне
текъ рођене силе, ако теѣ нацртану државу не довр-
шимо, како ћемо іој толику интенсивну животность на-
бавити да после, по желѣи и самога писца, узбуде ко-
лико е потребно екстенсивна? А у друштву и држави
јучеръ изъ робства наставшима, гдѣ се све ново, све
почетно заводи, па то мора се развѣяти, шта има да се
консервира, да остане као што естъ? О консерватизму
може рѣчь бити и у теократскомъ Риму, и у слободной
Еяглезкой, и у свакой старой држави, али не у новима;
па и онамо, не веѣъ о консерватизму общте-соціалномъ,
него почастно-соціалномъ, а и тай нѣ раціоналанъ.

Но, што е горе, нашъ политично-соціални консер-

вативаць предлагае одну одъ найвеѣшихъ политично соці-
яльныхъ реформа, неограничену слободу предаваня, а пріе-
три мѣсеца, претресаюћи свуштинску радню, казивао
намъ е опетъ да іошъ ніесмо дозрели за слободу штам-
пе! Има ли ту слѣдствености, логике у начелима.
Зна ли се ту шта се хоће? Но што е за саму
стварь врло важно, мы питамо, е ли измѣріо писаць
може ли нѣговъ политично-соціални консерватизамъ
обстати узъ политично економски либерализамъ, и дати
намъ сталну, яку државу? Ніе ли свудъ економски раз-
витаць нормално или и насилно промѣніо ціело поли-
тично-соціално станѣ? Ніе ли то нееднако у народнимъ
струкама корачанѣ, то у некима напредованѣ а у не-
кима изостаянѣ, та смѣса консерватизма и либерализма,
та неудешеность старихъ и новихъ начела коя се међу-
собно изключую; едномъ рѣчи, те велике аномаліе, за
кое Прудонъ добро важе да су нестанаѣ, одсуство
свакога начела, ніе ли све то прави узрокъ унутраш-
ньої лабавости данашнѣхъ европскихъ држава? Погле-
дайте на Аустрію, на Пруску, на Нѣмачку, па до невле
и на Французку. Држи ихъ само яка войничка органи-
зація и кабинетска вѣштина. Да тога нестане, уну-
трашнѣи единако неразвіени и несагласни елементи одма
бы се међусобно узруяли, и наступіо бы потопъ. Гдѣ
годъ су ти елементи већомъ единакошћу развіени и до-
ведени у болю сагласность, гдѣ годъ е у соціалномъ
и политичномъ станю манѣ аномалія, ту су и друштва
срећнія, државе яче, сталніи престоли. Погледайте, што
се тиче тога, на Енглеску а особыто на Америку. Па
одкудъ грађански ратъ у овой последньої? Башъ изъ
нееднакости и контраста начела политично-соціалнихъ
едной држави коя хоће у свему равнотежу; изъ борбе

између јужнога парціалнога консерватизма и сѣвернога свестручнога либерализма. Сѣверъ хоће ту аномалију, која е великой конфедераціи американской корѣнь гри-зла, да укине.

А писаць е Видовдановъ нама савѣтуе као най-извѣстнію котву спасеня! Какавъ консерватизамъ вы хоће, господине? Да ли спољашњи? Али сте сами ка-зали да е ускрсла Србія едномъ само ногомъ стала на земљу слобода, а другомъ да јошъ стои на земљи робства; — Да ли унутрашњи? Али сте казали да се Србіи валя у слободи развіяти и приправляти. Кадъ бы Србія написала на својой застави „политично-соці-ялни консерватизамъ“ знате ли шта бы учинила? Она бы се предъ свѣтомъ одрекла свога посланства, свое будућности; све бы у нѣй и око нѣ клонуло, ра-сула бы се сва сѣйность нѣне обмame, (prestige) изъ близа и издалека на ту бы се заставу свако блатомъ бацао. Или бы се можда друго догодило; догодило бы се то да намъ нико небы вѣровао да смо консерва-тивци, да бы насъ свако узео само за политичне лице-мѣрце и плашљивце кои, не само да ништа не раде за извршеніе свога посланства, него га другима па и са-мима себы малодушно тав. Свако бы заключіо да одъ такихъ люди ніе се ничему надати. Зато бришемо сваки вашъ политично-соціални консерватизамъ у Србіи и у цѣломъ Истоку, сваку вашу смѣсу начела; а пи-шемо на заставу нашу съ пољашнѣ стране „Народность и слобода“ а съ унутрашнѣ „Свестручни, равнове-жни, народни развитакъ и законитость.“

То ће, господине, оячати Србію унутра и ванка; то ће развити и соціалне и економне и политичне нѣне силе; то ће усрећити народъ нашъ и државу намъ

утврдити. Дражава за себе само у законитости има спасеня; а законитость неће се укорѣнити ни консерватизмомъ ни либерализмомъ, ни полиціомъ ни трибуномъ, ни войскомъ ни свештенствомъ; него установама најболѣ одгоравајућимъ народному духу, и одржавајућимъ праведну равнотежу међу свима интересима.

Садъ Видовданавацъ може видѣти да мы знамо шта хоћемо. Хоћемо либерализамъ свестручни, унутра и ванка; а не полутански унутра, а плашљиву ипокризію ванка; при томъ нећемо ни унутра ни ванка да съ нашимъ свестручнимъ либерализмомъ ђипамо, као што онъ ђипа са своимъ економскимъ, него да га постепено развіямо и према околностима примѣњуемо. Тай свестручни, постепено али безъ престанва развіяјући се либерализамъ, узъ државну сталность, добыћемо само посредствомъ природнихъ нашему духу установа, модулиранихъ по начелу правде, а не дво-образномъ некомъ, као Јнусъ, системомъ. Докле годъ е духъ народа у антагонизму мучбомъ или явномъ съ постоећимъ установама, докле годъ се интереси политични и соціални збогъ несаразмѣрности и неравнотеже нагињу садъ на едну садъ на другу страну, а кадкадъ међу собомъ силно судараю, дотле нити е сталность у држави, нити е у народу соціално и економно благостанѣ могуће. Сви су други узроци превртљивости и могућега ненапредованя народа у обште само споредни, а ова су два изворна. Добро се у насъ знало шта се радило кадъ е на владину заставу записана законитость. Тимъ намъ е на неки начинъ задата теза. Да ли е та теза већъ у неколико рѣшена? Нађосмо ли најболя средства да кьомъ положену законитость утврдимо? То ће вріеме

доказати; али безъ икаква страха да ћемо бити лажливи пророци, смѣмо већ сада казати да се та теза са Видовдановимъ политично-соціалнимъ консерватизмомъ и политично-економскимъ либерализмомъ неће рѣшити никадъ. Ту, по нашемъ схваћаню, нема ни трупка државничке увиђавности, безъ кое политички писацъ не сміе бити.

III.

Съ обштихъ назора и израза прелазимо за Видовдановцемъ на назоре стручне и изразе свакому јасне.

У трећемъ чланку пишевомъ говоръ е о народной економской слободи, а то е онај нѣговъ политичко-економски либерализамъ. У овомъ налази писацъ заклонъ свакому либерализму. Мы напротивъ у томъ налазимо темель, узровъ кои ће пріе или после сваки либерализамъ произвести, и храну коя ће га одржавати, а заклонъ му налазимо у државнимъ установамъ и јавномъ духу. Има држава економски либералнихъ, а не политички. Да узмемо ону гдѣ е така аномалія највећа, Турску. Ту у начелу велика економска слобода постои; мала царина, никаквихъ привилегія, свакому подпуно слободно производити, радити и трговати. Али у Турской нема политичке слободѣ да заклони економску, нема јавнога духа да све брани; па е и та економска слобода јлова. Овај примѣръ некъ служи за потврду оной нашої мисли, да безъ сагласности начела, безъ едначо развіаюћихъ се политичкихъ и соціал-

нихъ установка нема ништа ни одъ среће народа, ни одъ ячине држава.

По овомъ поправљамо и пишчево начело да безъ слободѣ тргованя нема држави цвѣтаня. Слобода тргованя само е еданъ одъ многихъ услова цвѣтаню народному; па и то не у свакимъ околностима.

У четвртомъ чланку писацъ развѣя свою економску систему, којомъ Србији обриче безъ икакве сумњѣ златни вѣкъ. У начелу каже: да се све силе у земљи биле оне везане за лица или за ствари мораю слободно развѣяти, и безъ запреке употребљавати. Према тому онъ дѣли овај појамъ на двое: на слободу тргованя, и на слободу заната.

А землѣдѣлство? а велика индустрија? Видовданавацъ е први на свѣту економски писацъ који е заборавіо на землѣдѣлство, ову главну струку економіе, која све друге храни.

Заборавіо е азъ у азбуци. Па гдѣ е то заборавіо? У Србији, гдѣ е јошъ землѣдѣлство скоро све; гдѣ се одъ нѣга само индустрија може родити, а трговина добити виши полетъ. Писацъ који хоће да насъ обогати, мудруе намъ о онимъ струкамъ народнога богатства којихъ немамо, или готово немамо, а шути о единой за коју можемо рећи да намъ е у шакамъ, и коју можемо, па и морамо, одма развѣяти да бисмо до другихъ дошли. Ето вудъ води правило шта радимъ, а не шта треба према земальскимъ околностима да радимъ.

Господине мой, разуманъ и добронамѣранъ економъ у Србији, видећи да ту јошъ нема индустрије која природнима производима удвоява цѣну, па ни трговини довољно хране; видећи да пасивна трговина уво-

зомъ надвисуе обично активну извозомъ, чимъ новацъ изъ землѣ све одтиче; — предвиђаюћи да кадъ новацъ постане сасвимъ редакъ, — што мора овимъ начиномъ непремѣно слѣдовати, тимъ не само индустрія неће се никадъ родити, него ће и трговина све натражке ићи, докъ сасвимъ не паде, у тако озбиљнимъ тежкимъ оковностима, на кое страхомъ гледа ко годъ имъ бддући домашай схваћа, разуманъ и добропамѣранъ економъ бациће најпріе погледъ на єдину економску струку, съ коіомъ се одма радити дае, па ће іой у земљи, у народу и у држави недостатке испитати, и одма потражити средства коимъ да се и ти недостатци уклоне, и развитакъ землѣдѣлства што врѣпче подпомогне; како би исто дошло што брже у помоћъ и самой трговини, ню одъ пасивне активномъ учинило, а тимъ најпріе малой па великой индустріи путь прокрчило. То є економски процесъ кои се свудъ збіо, па се мора збити и у насъ, ако хоћемо до народнога богатства да дођемо. А тадъ настає други процесъ; тадъ дѣца враћаю займъ матери; активна трговина и индустрія дѣлую обратно на землѣдѣлство, крѣпе га, умножаваю га, те богатство народно стиже сву могућну величину. То є већъ при концу прошлога вѣка казао и Адамъ Смитъ, на кога се вы сами позивлѣте, и кога ћемо науку у кулминантнимъ точкамъ извести доцніе; ерѣ, и ако вы хоћете нѣгову у економіи систему, мы изъ вашихъ навода морамо заключити, а то ћемо и довазати, да га или ни читали ніесте, или барѣ, да сте одъ нѣговихъ мисли оне затаяли кое у рачунъ неиду вашой системи. Да, Адамъ Смитъ ніє никадъ губіо изъ вида ни землѣдѣлство; све є на продукціи рада свакога, па и землѣдѣлскога, оснивао; а ви, господине, кадъ намъ забацуете

єдину за садъ у земли управо продуктивну землѣдѣлску силу, а овамо хоѣте безусловно и широмъ врата да отворите нашої обычно пасивной трговини, а кодъ пасивне трговине то значи да отворите безусловно врата продукціи страной, коя ће само магновено и неколицини трговаца користити, увиђате ли ви да сте намъ тадъ сваку економску равнотежу пореметили, да сте намъ у клици сваки напредакъ убили, да ћете изъ Србіє у землѣдѣлству, по вашої системи, баталѣне наипосле извући трговиномъ све већма у пасивности растећомъ колико већма буде опадати землѣдѣлство, и послѣдни новчићъ, коначно є изцѣдити, па тада? ... Тадъ у земли коя мора збогъ неразвієнога землѣдѣлства све манѣ свога производити, а збогъ по све слободне трговине све више туђихъ производа гутати, у земли сасвимъ безъ новца оставшой, бићете коначно упропастили и народъ и ону неколицину трговаца, кое сте наиприє подигли били. Ти торговци, ако су страни, уклонитѣ се на врѣме; ако су наши, или ће морати и сами да иду у туђу землю, или да остану у свомъ осиромашеномъ народу, и съ нѣмъ заєдно дуваю у празне шаке.

Увиђате ли сада, господине, како є безъ землѣдѣлске партіє плитакъ за Србію вашъ економски рачунъ? Знате ли вы шта хоѣте и кудъ ће васъ вашъ радъ одвести? Да богме да знате; єръ сте намъ то у вашемъ озбиљномъ и искреномъ разговору са свима нашими партияма на полакъ уста и казали. Кудъ дакле? ...

О томе ћемо се мы опетъ съ вама доцнѣе поразговарати, а садъ да испытамо и далѣ вашу систему о начину србскога обогаћєня.

Вы поставляете тому великому задатку као темель слободу тргованя, а ту велите да ће се учинити све што е потребно кадъ се узпази на ово трое: 1. на спуштанѣ царине „на страну робу;“ 2. на изедначенѣ дажбина за унутрашнѣ производе „съ дажбинамъ за производе стране;“ и 3. на обаранѣ ограда кое стое на путу лицама у обрту и капиталима у обтицаню.

Спуштанѣмъ царине на страну робу, кое у васъ иде, као што видимо, до укинућа царине, вы добивате конкуренцію, коя што годъ е шира то е, кажете, боля за народъ. Изедначенѣ царине и на земальске и на стране производе, вы слободно прелазите, еръ кажете да за садъ кодъ насъ о земальскомъ производству не може ни говора быти. (!!!) Увиданѣмъ ограда хоћете да се у Србиі Евреи могу свудъ настанити и конкуренцію водити, као што намъ у четвртомъ вашемъ чланку наводите примѣръ Харковске губерніе. —

Мы вамъ то нећемо замѣрити, господине; водите слободно рачунъ еврейски, а ма ни нама не замѣравайте ако водимо рачунъ сръбски, рачунъ у обште народни, кои спасивши економну у земљи равнотежу, изићи ће *in ultima analysi* за свакога, па и за саме Еврее, найпробитачнѣи. Немойте намъ за то казати да смо ил' одвише паметни, ил' одвише луди, да напуштамо страстима узде, да смо смѣшни и опасни кадъ говоримо о стварима о коима ништа незнамо. Мы ніесмо ништа одвише, ни паметни, ни луди, ни смѣшни, ни опасни; мы ћемо кодъ економскога рачунаня зауздати, по вашой желји стра-

сти, те чувати се да рѣчи вашима подобнихъ не рекнемо
разнима партаяма, съ коима вы хоѣте да се озбиљно и
искрено поразговорите; мы ѣмо о вашой системи реѣи ко-
лико знамо, али осниваюѣи се на факта економска збивша
се у свѣту, на изкуство, а не на теоріе.

Сва су слободнячка начела лѣпа и племенита;
али, веѣъ ревосмо преко лане, начела нїесу цѣль, него
средство; начела су свагда предъ обштина интересима
пала и пастиѣе; начела неѣе продрїети докле годъ, про-
шавши крозъ ватру изкуства, не докажу да су поуздано
добро средство. Изкуство е дакле мѣрило рѣшаваюѣе за
начела; докъ се ви, као што кажете, држите Смитове
системе, мы ѣмо и на друге системе мало погледати,
мы ѣмо се свудъ по свѣту обазрѣти да дознамо
како су те системе издржалe едину непогрѣшну пробу
изкуства, а особыто како су данашњи, велики у еко-
номїи народи, съ найнижега степена, на комъ су сада
Срби, дошли на први гдѣ тако цвѣтаю. Мы Срби
нїесмо неки единствени, одабрани у свѣту народъ, да
доѣмо до богатства другимъ особитимъ путемъ; а и да
смо, не бысмо никадъ свѣтовали нашему народу да
на себи чини увѣкъ — опасне опите експерименте.
Задовольнїемо се експериментима свѣтскимъ.

Почемъ смо изложили кулминантне точке ваше си-
стеме, морамо ихъ сада претрести, и доказати да бисмо,
идуѣи за вама, дошли мало по мало на еврейски у
Србїи монополъ, на упропашѣенъ економско землѣ, у
коїой бы тада и сами Евреи морали заедно съ нашимъ
трговцима или пропасти, или тражити другу у економ-
скомъ погледу почетну землю, да е олакшаномъ сло-
бодне трговине узму цѣдити.

IV.

Судећи по ономъ што смо до садъ казали можда ће когодъ заключити да смо противни слободи тргованя, да смо натражняци. Разумѣймо се. Пріе свега изяви-ћемо да већъ ніесмо у онимъ годинамъ кадъ човѣка празни наслови, као што су, слободнякъ, натражнякъ, нашинацъ, странацъ, христянинъ, иновѣрацъ, и овима подобни здраво афектую. Оставляюћи узхићенимъ младићима и духовима несамоосталнима да се тимъ дижу подъ облаке, или да се тога плаше, мы гледамо на позитивность сваке ствари; а по томъ найболя намъ е она система за кою мислимо да може отачбину нашу до наибольшихъ резултата найбрже довести. Та се пакъ система звала слободнячка или натражнячка, за то башъ ни парице недамо. Станувши овако на полѣ позитивизма, независни одъ сваке примамљиве идеалности, изявлюємо да смо абсолютно, то есть, у себи, у начелу, свагда либералци, ерѣ одъ насъ зависи да будемо; али ніесмо свагда релативно, то есть, изванъ себе, у практики, ерѣ то не зависи већъ одъ насъ, него одъ околности друштва у комъ живемо, и према кому, хтѣли не хтѣли, морамо бити зависни, морамо се освртати на нѣгову позитивну изключиву користь.

Шта намъ тадъ остае да радимо? Ништа друго већъ, оставши увѣкъ вѣрни начелу, да га у дѣло приводимо колико годъ околности допуштаю и народна користь то означава. Далѣ не смѣмо ићи а да егоистично непогазимо найвеће соціалне дужности; то есть, да не жртвуємо свому милому начелу народне интересе, средствама цѣль.

Тако мислимо о либерализму. Мы смо у начелу за слободу трговине, као годъ и Видовдановацъ; али у пракци, у примѣни начела за Србию? . . . То е сасвимъ друго питање, које не можемо по жељи и вољи собственой рѣшити, него по друштвенимъ Србіе околностима; ту насъ мора руководити оно наше правило: Колико у садашњимъ сръбскимъ околностима да се радити у погледу трговачке слободе? А ту смо противни Видовдановцу.

Ако добро измѣримо околности, добыћемо и праву мѣру примѣне, знаћемо на којемъ одъ начела растојанју треба намъ за садъ стати, па ћемо тадъ јмачно до нѣга и најбрже доћи. Ако пакъ погрѣшимо у оцѣњивању околности, тадъ ћемо се или одвише начелу приближити, или се одъ нѣга сувише удаљити, те га промаштити за дуго врѣме, или баръ много доцније постићи. Дакле нѣ само у интересу народа, него е и у интересу дефинитивне у насъ слободе трговачке да се точнимъ изпитомъ околности добие и најточнија мѣра примѣне.

Мислимо да насъ е сваки могао разумѣти. Садъ долази на редъ да се види одкудъ се Видовдановацъ упутіо къ начелу слободе трговачке, а одкудъ ће се упутити Световидовацъ. Што се насъ тиче, изяснићемо се у другомъ раздѣлку овихъ разматрања, гдѣ ћемо изложити шта Србији треба; а садъ погледајмо на писца који каже шта у Србији хоће.

За писца тога и нема простора Добаръ јунакъ, онъ е съ послѣднѣга економскога степена еднимъ скокомъ на први скокіо, и тако рећи, носомъ ваљано у саму цѣль ударіо. Мы, који прилично парче носа имамо, ужасавамо се одъ таковихъ скокова, малодушни смо. Онъ насъ храбри, люті се на насъ, по мало насъ и грди; износи

намъ Адама Смита и Енглеzку за примѣръ; али бадава, не смѣмо; волемо пазљиви быти, и штедити свой носъ.

Адамъ Смитъ быо е красанъ и мударъ човѣкъ, а особыто красанъ и мударъ Енглеzъ. Кадъ е онъ, при концу прошлога вѣка писао, и свему свѣту припоручивао слободну трговину, Енглеzка е савъ свѣтъ надвишавала у земљдѣлству, великой и малой индустрии, поморству и трговини; па, парализуюћи унутра свое богате населбине проибитивномъ системомъ, могла е ванка слободномъ трговиномъ евтиніе, а то значи више, протурати свудъ по свѣту свое манифактурне производе, и одсвудъ евтиніе добывати за свое фабрике производе сурове. Смитова система, найпробитачнија за Енглеzку, быяше онда за све скоро друге народе права подвала; а за сваки народъ подвала толико веѣа, колико е кои више быо за Енглеzкомъ изостао у индустријалномъ производству. Својомъ системомъ слободне трговине Смитъ е чисто говорио народима: Шта да се вы трудите око фабрика, и покушавате съ Енглеzима немогућу конкуренцію? Богатите се земљдѣлствомъ, шальте намъ амо ваше сурове производе; мы ћемо вамъ ихъ евтино фабрицирати, мы ћемо вамъ ихъ съ нашимъ многобройнимъ бродовима на ноге доносити, и тимъ евтиніе продавати што евтиніе у васъ буду царине. Да, Смитовъ рачунъ быо е прекрасанъ; али е Америка на то одговорила устанкомъ, а Наполеонъ I. континенталнимъ затворомъ. Енглеzка е у наше врѣме хтѣла свѣтски монополъ, као некадъ Картагена; па е саразмѣрно исте послѣдице и изкусила.

А гдѣ су у Србији фабрике, гдѣ бродови, колико е развіено и само земљдѣлство, колико ли трговина, па да Србија усвои Смитово-енглеzку систему! Да огромну

економску капу Велике Британіе Србія натакне на своју маюшну главу! Бы ли іой се изъ те капе и ноге видѣле? Што богата Америка, Французка, и све друге државе одбише у први махъ, на што се несклонише него постепено, а и то почемъ су економно толико оячале да су могле енглезку конкуренцію издржавати, па на што ни садъ безусловно не пристаю, то да сиромашна Србія одма и безусловно пригрли!!!

Али нећемо голихъ навода и простихъ фраза; за-вири ћемо мало подублѣ у саму исторію економіе, да дознамо како се економно развила и та сама Енглезка, и та сама Америка, да ли заштитномъ, или слободномъ системомъ? Испита ћемо како и сада народи одъ насъ напредніи рачунаю подићи се, првомъ или другомъ? А наипосле баци ћемо мимогреданъ погледъ и на унутрашнѣ станѣ кое садъ ствара система слободе трговачке народима кои є усвоише. Кадъ тако упытамо човѣчанско изкуство, неће намъ моћи већъ остати никакве сумнѣ о томъ што треба у овой ствари да мислимо.

Шта насъ учи кодъ свію народа исторія економіе? Едно те едно; да су сви дошли до великога економскога развитка само помоћу заштитне системе. Сви су се опирали начелу слободе трговачке кодъ куће, а тражили га, да како, кодъ другихъ, докле годъ имъ земальска економія ніе здраво оячала. Како се ова дизаше, тако падаше и опиранѣ, еръ осѣћаху да су у станю издржавати инострану конкуренцію' осѣћаху да постанше могућа међународна економска равнотежа.

У Енглезкой узети ћемо за примѣръ одну само струку индустріе, еръ су се подобнимъ начиномъ и све остале подигле. За времена Кралѣице Елисавете Енглези су ткали просто сукно, наликъ на оно што намъ є

производіо нашъ Топчидеръ; а фяна чоя доносила се сва изъ Французке. Елисавета удари на страну чою грдну царину, тако да се ова слабо могла продавати у кралѣвини. Великаши, трговци, народъ, свакъ у Енглезкой страшно е викао на царину, тужећи се да мора свое лѣпе новце давати за просту и невалялу домаћу чою. Елисавета ніе се дала тимъ поколебати; она е осуђивала народъ на привремену жертву, да бы му обезбѣдила вѣчитъ добытакъ. И доисто великъ потрошакъ домаће чов доведе енглезке фабриканте у станъ да и чою побольшаю и цѣну іой спусте. Тимъ многи миліони у мѣсто да пређу у Французку осташе у Енглезкой, а нѣна се чоя на скоро съ французкомъ изедначи, па е напослѣдку и надвиси.

Америка, Енглезкомъ цѣђена, ніе могла у 1788 ни три брода да сагради! Американски конгресъ у 1790 постави прву тарифу да заштити народну индустрію. Ова тимъ начиномъ тако далеко оде да у 1810, они исти Американци, кои пріе 32 године не могаху ни три брода саградити, те године добише индустріомъ 198 миліона долара. После великихъ Наполеонскихъ ратова, у 1815, Енглезка, ослобођена континенталнога затвора, пребаци у Америку тако грдну множину еспапа да тамошнѣму спаде одма врѣдностъ за 50 на⁰/₁₀, а половина домаћихъ фабрика пропаде. Кодъ таковихъ послѣдица конкуренціе конгресъ у 1816 па 1822 болѣ заштити свою индустрію ударивши найвећу царину на найпростіа ствари иностране. Тимъ одма американска индустрія тако ояча, да поврати свое господаренѣ у земљи, премда ни споляшня трговина ніе легла, еръ Енглезка одъ 1820 до 1826 уніела е у Америку памучна еспапа за 3 миліона долара. У то исто врѣме и сама Енглезка учини

се величиномъ своихъ тарифа странима еспанима неприступна; она е тадъ ударила на дуванъ царину одъ 600 на%, а памукъ е само изъ нужде примала. — Ние ли и у самой Америци югъ искао слободу трговине, а сѣверъ заштиту, и ние ли изкуство доказало да сѣверъ имаѣше право? Ето какавъ рачунъ о либерализму држе и пайлибералнии народи свѣта кадъ су у игри велики економски интереси народни. Конгресъ американски ние се слѣпо повѣравао ни теоріама привредословаца, ни декламованю професора; онъ е увѣкъ избѣгавао нове на себи приврѣдне опите, вѣровао е само изкуству, па поставіо за стално правило, да се свака домаћа индустріа мора тако дуго и снажно заштићавати докле годъ іой заштита треба. Тимъ се правиломъ тамо и дигоше землѣдѣлство, радиностъ и трговина на онай високъ степенъ на комъ ихъ сада видимо. Тимъ правиломъ іошъ у год. 1849 шестеро само американскихъ држава, то естъ: Нова-Енглезва, Нови-Йоркъ, Пенсилванія, Нови-Іерзей, Делаваре и Мариландъ добише на землѣдѣлству, манифактурама и занатима 252 миліона долара. Све пакъ у скупу саединѣне државе произведоше те године землѣдѣлствомъ 560, а радиношћу 340 миліона долара. Докъ су Смитъ и Сай мудровали у Европи и говорили да американске државе ни за што друго ниесу опредѣлѣне него за землѣдѣлство, и да нѣма само треба найслободніа трговина, Американци су фактично доказивали коварностъ и лажливостъ те системе у обзирѣ на нѣхъ, и тражили су, вели Листъ, свое спасенѣ у противномъ правцу.

Да ли га у томъ кстомъ правцу іошъ и садъ не траже државе кое су у економскомъ развитку изостале,

а хтѣле бы напрѣдъ ступити? Енглези, да како, свудъ се упию да продре начело слободѣ трговачке, ерѣ, како имѣ веѣъ свѣтски монополъ нѣ могуѣанъ збогъ напредка индустріалнога многихъ народа, тако, іошѣ имѣ остае єдино средство надмоѣности у слободи трговине, коіомъ могу развитакъ индустріе задржати у полуразвієнихъ народа, а недати іой ни да се дигне у народа само землѣдѣльскихъ. Тако су Енглези на измаку прошле године нудили Аустрію томъ позлаѣеномъ а не златномъ слодобомъ; али ниже аустрійска камара за трговину и занате нѣ се дала ухватити у влопку. Повловивши се начелу слободѣ тргованя, за кою жели да се узможе што пріе у Аустріи остварити, она є изявила да є іошѣ млаѣаной индустріи ове царевине преко потребна заштитна система.

И Турска є покушавала да заведе фабрикѣ свилене, чояне, и друге. Али те по краткомъ времену све падоше изподъ удара європске, а особито єнглезке конкуренціе, коіой є слобода трговине широмъ отворила врата. Одъ индустріе у Турской, докле годъ ово станѣ трає, да и нема другихъ узрока, само збогъ овога єднога, неможе ни спомена бити. Єнглезка ѣе немилостиво цѣдити народе у Турской, и за то држати османско господарство у Европи, ерѣ она добро зна да кадъ бы се Христіани ослободили, и веѣъ небы старотурскимъ тракта-тима трговачкимъ везани были, они бы нашли начинѣ како да у своимъ богатимъ предѣлима народну индустрію подигну. То є ключъ садашнѣ єнглезке политике у Истоку. Докъ имѣ тай ключъ не провалилѣ шпакъ, у овай ѣе теѣи источни миліони.

Найпосле завиримо и у наймлаѣу нашої найподобнѣю државу європску, у Грчку. — Како се тамо мисли о

слободной и заштитной системи? Овихъ дана тамошня в државна управа спустила царину на странъ дуванъ, одъ 60 на 30 лептія. Све су грчке новине повикале на ту нерасудну мѣру коя излаже опасной конкуренціи еданъ одъ домаћихъ производа, одузевши му іошъ нужну заштиту. Велике грчке трговачке куће у Лондону, Марселю и свуда чуде се збогъ тога по новинама садашњимъ грчкимъ Министрима.

Колико се садъ радују французки економи скоро-завлюченому трговачкому уговору съ Енглезкомъ? Ние ли се ове године упрепастио Џонъ Булъ кадъ е, прегледајући годишнѣ рачуне, нашао да се укупни увозъ изъ Хине у Енглезку одъ 1859 подигао одъ 9,014,310 фунти штерл. на 14,186,310, а извозъ изъ Енглезке у Хину спао е одъ 4,457,573 на 3,889,927? То е очаяно рѣшава радня подъ завѣсомъ слободе трговачке, виче Таимсъ. А одкудъ та пасивность енглезка у тргованю съ Хиномъ? отудъ што е у Хини народна индустрія яко развіена, па може издржати енглезку конкуренцію.

Почемъ смо стварь изпытали съ гледишта међународнога, да видимо мало каква су до садъ слѣдства слободе тргованя и у унутрашњости држава кое усвоише то начело. Узећемо за примѣръ Французку; а да се небы нашъ Видовдановаць потужіо да га біемо теоріама каквихъ економскихъ натражняка, ево ћемо навести како о томъ мисли найрадикалнии, као што рекосмо, у свѣту слободнякъ, самъ Прудонъ. Шта овај каже о слободи конкуренціе и замѣне, или другимъ рѣчима, о слободи тргованя? Ево нѣговихъ примѣтба.

„Конкуренція се преобратила у нелоялну борбу. Што се тиче слободе у замѣни — *libre échange*, — да не улазимъ у претресанѣ самога начела, већъ е лако

предвидѣти изъ свршенихъ дѣла какве ће іой быти послѣдице. Она постои у свой Французкой; одъ двадесетъ година амо удвостручила се посредствомъ желѣзница. Шта е отудъ слѣдовало? Да су се капиталы у рукама поединихъ лица скупили, да се индустрія феудалисала, да се пауперизамъ — сиромаштво — у обште разпространію, а дефицитъ дубоко убраздію; едномъ речи, да у мѣсто умноженя и болѣга раздѣленя богатства, ово се само изъ еднихъ руку у друге премѣстило, а опало е обште благостанѣ. Отудъ не слѣдуе да валя обуставити слободу замѣне; али то доказуе да гдѣ годъ се правно начело систематично поврѣћуе, ту сваки економски и обште-политични покретъ уманюе благостанѣ и ускорава катастрофу.“

Пытамо садъ гдѣ се правна начела систематично поврѣћую? Ондѣ гдѣ ніесу удешена, гдѣ државна мѣрила претежу садъ на ову садъ на ону страну те немогу да равнотежна остану, гдѣ се судара политички консерватизамъ съ економскимъ либерализмомъ. —

Какву практичну науку изводимо изъ овога прегледа начела слободе трговачке у одношаима међународнимъ и унутрашньо-народнимъ? Ту науку сводимо на слѣдећа правила:

I. У одношаима међународнимъ.

- а) Сви просвѣштени народи признаю у начело слободу тргованя као пробитачно у датимъ околностима роду човѣчанскому.
- б) У практики, што е више у кога народа развіена индустрія, па му више суровихъ производа са стране треба, то онъ и више тежи да начело слободе трговачке свудъ продре, а особито ондѣ гдѣ може збогъ одсуства домаће индустріе савршено тргомъ завла-

дати, или гдѣ збогъ слабости индустріалне може угушуюћу конкуренцію домаћему производству водити.

в) Што е манѣ у кога народа развіена индустрія, то се онѣ више и противи слободи тргованя, а закланя за заштитну систему, да угушуюћой страной конкуренціи све дотле затвори земљу, докѣ е неужможе пробитачно издржати..

г) Средствомъ те заштитне системе сви су народи подигли своју индустрію, а истомъ мѣромъ којомъ су у овој напредовали, одъ исте су системе и одступали, али готови увѣкѣ да е у помоћъ призову кадѣ годѣ се тому потреба покаже.

II. У унутрашњимъ одношаима.

а) Слобода тргованя у свакога изображенога и либералнога народа постои као правно начело.

б) У садашњој практици, то право еднакости изпада само номинално; а у ствари капитали се у малу руку концентрују, докѣ масе све више сиромаше, те све већи постае економски феудализамъ.

в) Тому су крива погрешна устройства садашњихъ дружтва и држава, изведена по збрканимъ начелима, која се сударају међу собомъ, и паралишу у соціалномъ и државномъ животу народа стварне послѣдице правностоећега начела слободѣ.

г) Бистрији приврѣдословци већ проричу економскомъ феудализму исту олују у којој е и феудализамъ племенски погинуо.

Сва ова правила, и у првомъ и у другомъ случаю своде се на едно едино начело, а то е: начело равнотеже, или правде. Кадѣ народи буду у економскомъ погледу еднако развіени, кадѣ између њихъ буде равнотеже, тадѣ ће и еднакомъ пробитачношћу моћи

између себе трговати, па неће бити узрока да одбјаю начело слободe трговачке; — кадъ у свакога поединога народа буду установе соціалне и политичне тако правично удешене да монополъ, као што по праву не постои не увозможе се исто тако ни у ствари извести, тадъ ће само благоданъ и спокойство обште постати могуће.

Одбацамо дакле и одъ Србіe и одъ цѣлога Истока све те системе скрпљене изъ немогућега консерватизма и само правнога либерализма, кое прѣте Западу другимъ потопомъ, а хтѣле бы се сада и у насъ преніети. Напротивъ желимо Србіи и Истоку да постепено ступаю въ стварно-либералной едноставности у свима соціалнимъ и политичнимъ установамъ.

Збрѣаности поймова политичнихъ и соціалнихъ на западу много су криве не само идеe заоставше изъ старихъ времена, него и политично-економски теоретици, кои су у науци економской прави хаосъ произвели.

Кадъ видѣсмо како су народи правично у економіи поступали, да видимо мало како су ихъ теоретици поучавали. Имајући тако предъ очима и постојану едноличну практику народа, и промѣнљиве различне теоріe приврѣдословаца, моћи ћемо больомъ свѣшћу и одѣнати тобожню теорію Видовданомъ изложеноу, и право наше у томъ потребованъ увидѣти.

Економска наука не може се древношћу похвалити. Стари народи не оставише намъ никакве теоріe о политичной економіи. Прва система што се появила звала се меркантилна или трговачка. По нѣой се народно богатство оснивало на новцу. Што е у земљи више новаца било, то се земља као богатія сматрала. Забрањиванъ е извозъ благороднихъ метала и суровихъ производа, а увозъ туђега фабричнога еспаца. Напротивъ

олакшанъ е увозъ туђихъ суровихъ производа, а извозъ своихъ фабричнихъ. Гледало се на подизанъ заната, и на промицай трговая на страни. Ова система створила е богате варошане, а прости е народъ осиромашила. Гдѣ е овай сиромашанъ, ту неможе ни богатство онихъ дуготрайно бити.

То се наипосле увидѣло, те се покушао други путъ. Изнађена е система физіократна, по којој се земальско богатство освивало на землѣдѣлству. Земля намъ све дае; дакле што више дае, то смо богати; тако се мислило. Изъ ове системе постало е за трговину и занате начело савршене слободе у земљи и изванъ землѣ. Слѣдства су тому была укинуће свакога монопола, заведенъ неограничене конкуренціе. Занатима се ніе признавала производна сила, па зато ніе су се ови здраво ни промицали. Италія, Шпанія и Португалія быше меркантилной системи найугодніе земљиште; а физіократной Французка. Овомъ е послѣдномъ наука економска свакако унапређена; али јој е лажанъ основъ да е само земля и землѣдѣлски радъ производанъ.

Адамъ Смитъ, Шотландинацъ, своимъ главнимъ дѣломъ „An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations,“ печатанимъ у Лондону 1776 године, устао е на пређашнѣ системе, уважавајући еднако свако производство, а противоставляјући едностраному интересу производства интересъ потрошка. — Нѣму е првобитни изворъ народнога богатства радъ, а само богатство састоји се у скупу врѣдности за промѣну. Новацъ и производъ землѣ само су дѣлови народнога иманя. Човѣкъ радомъ и новцемъ умножава производну силу землѣ;

радомъ и новцемъ преображава земальске сурове произ-
воде, и тимъ умножава имъ опетъ цѣну; радомъ и
новцемъ премеще ихъ на другу страну, и цѣну имъ
множи све више. Сваки дакле радъ, и землѣдѣлски и
рудодѣлски и трговачки, производанъ е; а колико више
кои народъ производи, самъ свое потребе задоволява, и
може више своихъ производа са странима замѣнявати,
то е богатіи. Сви дѣлови народнога иманя имаю не само
врѣдностъ употреблѣня него и врѣдностъ замѣне, а
врѣдностъ свега иманя опредѣлюе се врѣдношћу рада
кои е око тога иманя употреблѣнъ. — Три фактора
опредѣляю природну цѣну еспаима; први е власт-
никъ землѣ кои е руководѣцу суровъ еспацъ дао; дру-
ги руководѣлацъ кои е тай сурови еспацъ израдїо, а
трећи главничаръ кои е дао новце за радню. Ва-
шарска пакъ цѣна зависи одъ многихъ случайнихъ
узрока, а понайвише одъ услова нуђеня и исканя.
Заслуга раденицама опредѣлюе се по цѣни хране, по
нуђеню раденика и по капиталу. Оздѣ Смитъ грѣши
противъ економске равнотеже, и отвара прва врата ин-
дустріалному феудализму. Нѣму се пребаца што нїз
уважіо текъ сада на видикъ излазеће различне послѣ-
дице слободне конкуренціе, умножене деобе
рада и употреблѣня машина; али то е пребаци-
ванъ неправедно, ерѣ у свое врѣме онъ нїз ни могао то
оцѣнити. Погрѣшно е такође мислити, као што мисли
нашъ Видовданавацъ, да е Смитъ захтѣвао безуслов-
ну слободу трговине. Онъ напротивъ вели да су у
извѣснимъ случаавима ограничєня потребна. Ако е
развитацъ поединихъ струка народне индустріе необ-
ходно нужданъ, ако е извѣсна грана средствомъ
царине развїена, па е изгледъ да бы се неодлож-

нимъ уведениѣмъ слободе трговачке упропастила, онъ признае да се цариномъ може спасти, и да царина има уплива на развитакъ домаће индустріе. Онъ е то признао као свѣтски писацъ, и ако е као Енглеѣзъ могао веѣу у оно доба и на ономъ степену енглеѣско-индустријалнога развитка слободно писати, да бы народъ у окрету свѣта тимъ веѣу ролу играо што су веѣи нѣгови извори помоћи и што му се ови слободніе изобразе.

У ствари дакле Смитъ се изразио само условно за слободу тргованя; па почемъ нашъ Видовданавацъ хоће у Србији безусловну слободу, то се онъ нѣ имао позвати на Смита, него на Рикарда и нѣгове послѣдователѣ, кои се држе тога начела. Писцу кои другима каже да незнаю оно о чемъ пишу, може ли се ишта грѣе догодити него кадъ му се овако бѣлодано доваже да онъ не позна ни систему коју Србији као најспасоноснију препоручуе? Па кадъ осуѣуемо незнаѣ, особито у такомъ случаю у комъ бы оно могло имати уплива на мишлѣнѣ јавно, а преко тога и на судбину отачбине наше, заръ ће намъ се реѣи да своима страстима пуштамо узде?

Али прегледајмо далѣ историју економіе.

Народи осѣтише да е Смитъ навраћао свѣтску воду на енглеѣску воденицу. Створише се нове економске школе са свакоякимъ правцима.

Сай у Французкој довођаше богатство народно изъ землѣдѣлства, радиности и трговине, а ове три гране оживотворене су радомъ и главницомъ. Међу силе производне онъ е увретио природне дарове, и само изобразенѣ. Системе Саіова, Десту-а де Траси, Малтусова, Дуноаева о слободи рада, као годъ и Смитова,

у пркосъ поединимъ разликама, све изводе найпооле на негативну слободу, по којој свудъ настаю фактични монополи, главнице се усредсрѣђую у мало руку, тако назване командитне дружине заузимаю мѣсто старихъ корпорація, и робство явля се само у слободнячкѣ халѣни. Слобода неограничена, или, радъ ослобођенъ одъ пређашњихъ запрѣка, али неуређенъ, оставлѣнъ свому природному току, доведоше раднике до подярмаѣня.

Тадъ настаде у Французкој соціалистична школа. Видѣћи да съ едне стране радникъ зависи одъ самоволѣ свога господара, а съ друге да велика главница осуѣћава сва напрезання мале главнице, и да тако себичность, поставивши новацъ за едино мѣрило, упропашћава средњи разредъ човѣчанства, соціалисте усташе на начела слободнога рада и слободне конкуренціе, те заузеше мѣсто између Смитове и Саіове системе. Али и они претѣраше и падоше у непрактичность, којој е Шевалѣ настојао да положи границу.

Сизмондѣ де Сизмонди проглашава Смитову систему као лажну у самомъ начелу, доказуюћи да конкуренція уништава срећу; али осуђуе и соціализамъ. Економско стваранѣ люди и народа онъ хоће да зависи одъ моралне цѣли човѣка и обштега блага... Увео е у народну економію науку о раздѣленію добара. Добра важе само ако имъ слѣдуе потрошакъ.

Прудонъ е устао на послѣднѣ послѣдице своју тихъ наука осудивши и Сая, и Малтуса, и Сизмонда, а найвише Смита, на кога баца одговорность за све садашнѣ патнѣ човѣчанства. Онъ е први увидіо, да досадашнѣ економске системе не могу важити ни за све народе, ни за сва времена, и упинао се пронаћи путове,

коимъ да свака слобода, и политична и економска, не буду лажне, него стварне. Овај велики човѣколюбцацъ диванъ е у начелима, и ако гдѣгодъ у примѣни претѣруе.

Опозиція Смитовой системи најжешће се появила у Германіи. То е сасвимъ и природно было, ерѣ Нѣмци, изоставши више него Французи у индустријалномъ развитуку за Енглезкомъ, одъ ове су се највише и морали бојати за тај развитакъ. Милеръ у своимъ дѣлима вели да Смитова теорія врѣди за Енглезку, али не за друге народе, и криви Смита што незна за умну главницу, за главницу народне мудрости, коју сваки нараштај слѣдуюћему предае; него зна само за главницу материјалну. Онъ означава четири извора произвођеня; землю, радъ физични, радъ умни и капиталъ. Народне су према тому потребе, да се рани, да учи, да се брани, и да тргуе. Садашњи е задатакъ економіе да те услове народнога обстанка изедначи природномъ равнотежомъ, и постави умни капиталъ да буде свѣтска сила у Европи.

Фрид. Листъ дотѣрао е до края опозицію противъ Смитове теоріе, кое се држи енглезки народъ, тако да е позивао све континенталне народе да устану на супремацију енглезку, и одъ исте да се бране. Системи безусловне слободе онъ е противоставіо своју систему безусловне цариномъ заштите. И онъ оснива народно богатство на сили землѣдѣлској, руководѣлској и трговачкој, као силама производнимъ, кое у свакомъ здраво изображеномъ народу ваља да се равнотежно развіаю. Каже да народи мораю по мѣри нѣиховога развитка и системе меняти; да заштитне царине поскуплюю истина цѣну, али само привремено, ерѣ

ће скоро самомъ унутрашньомъ конкуренціомъ цѣна спасти, и може спасти изподъ цѣне иностране. Домаћи еспацъ, окромъ што нѣ цариномъ обтереженъ, нема ни да подмири толике превозне трошкове.

И у Белгіи Жобаръ устаяше на крайне послѣднице слободе трговачке.

У Америци, и ако борба постои између теоретика, видѣсмо да ипакъ у практици надвлађуе заштитна система. Нѣнъ на полю теоріи поборникъ, Амилтонъ, прима Смитово начело слободе тргованя онда само кадъ га приме све државе. У осталомъ захтѣва сходну заштитну систему за Американско руководство, вому приписуе већу производность него и самому землѣдѣлству.

Обишли смо и практично и теорійско полѣ политичне економіе доста брзо, истина, али доста разговѣтно да сваки кои и нѣ посвећенъ у овой тешкой али за народе најважнѣй науци може колико толико схватити шта се у свѣту о томъ мислило и мисли, шта се у томъ радило и ради. Сваки е скоро писацъ схваћао економску науку са свога народнога гледишта, и трудіо се да разпространи она начела која нѣговому народу могу бити одъ веће користи. Редки су писци кои су се поставили на гледиште свѣтско, и трудили се да свудъ продру начела праведна која ће благостанѣ цѣлога човѣчанства унапрѣдити. Были су више патріоти, него човѣколюбци. Тому се нѣ чудити у науци одъ кое зависе позитивни интереси народа, и гдѣ е скоро немогуће да народна себичность више манѣ писцима не обвлада. И ако су французи писци тому пороку најманѣ подлегли, ипакъ е сила признати да и писцима другихъ народа егонзамъ нѣ сваки гласъ савѣсти дотле

угушіо да кадгодъ не изпусте по гдѣкою истину, коя се опирала нѣиховому главному основоположаю и користи нѣиховихъ народа, али е ишла у користъ свима другима, улазила е изъ тѣснихъ граница примѣстне, да тако рекнемо, изключиве науке, у пространо царство вѣчне науке човѣчанске. Отудъ е овой свака система по гдѣшто доприніела. У хаосу тихъ система настало е, нешто умомъ людскимъ а нешто людскимъ изкуствомъ, доста свѣтлости да е већъ садъ свакому могуће ту разбирати добро градиво одъ рѣава, оно одваяти, и почети подизати на правди основану зграду науке економне за цѣло човѣчанство. *Fiat justitia, pereat mundus!* — Некъ влада правда па и свѣтъ пропао.

По томъ мислимо, да е већъ можно као здрава, теориомъ и изкуствомъ потврђена, за све народе врѣдећа у економіи начела положити ова што слѣде:

1. Земля е изворъ свію производа.
2. Човѣкъ своимъ умнимъ и тѣлеснимъ силамъ производе изтѣруе, дотѣруе, мѣня, то естъ: землѣдѣлацъ е, индустријалацъ у найширемъ сми слу, трговацъ.
3. Човѣкъ што више и болѣ изтѣруе, дотѣруе, тргуе, то е богатіи, има више средства да дође до капитала, и овимъ да све далѣ унапређуе свое иманѣ.
4. Онај е народъ у економномъ смислу саразмѣрно найбогатіи кои самъ подмируе све свое потребе, а што већи вишакъ своихъ производа може у другимъ предѣлима што пробытачнѣ замѣнити съ производима онимъ коз му природа у нѣговомъ предѣлу одриче, или съ новцемъ. По томъ давле треба да су у нѣга све производне силе, и землѣдѣлска, и раденичка и трговачка, умна и главничарска, што више и под-
еднако, развіене; а не да му нѣгове землѣдѣлске

производе други однесу, на страни израде, па опетъ донесу, и тадъ му узму више новца него што су му пріе дали. У такомъ случаю мора у нѣга и умна и новчана главница опадати све више докъ и саму земљѣдѣлску силу не подкопа.

5. Онај в народъ у економскомъ смислу најсавршеніе устроєнъ, у кога су све установе на основу еднакости не само правне но и стварне тако удешене, да благостанъ може подеднако протицати крозъ све разреде жительство, као крвъ крозъ тѣло, те економску равнотежу свудъ одржати. Гдѣ годъ у сѣбѣ правне слободе могу поєдна лица, дружине, или касте производити и најзаконитіимъ путемъ стварни, премда правно увинути, монополъ, то естъ стварну нееднакость, лажљива в ту слобода; ту еданъ дио народа ужива, а други трпи; ту права економска цѣль нѣ постигнута, и прѣти потопъ. Свака неограничена слобода порађа најпосле нееднакость и подяремленіе.
6. У одношаима спољашњимъ, међународнимъ, исто тако кадъ правна еднакость не изводи на стварну, то естъ, кадъ између народа и народа нема економске равнотеже, тадъ в та еднакость слабіему шкодна, па докле годъ му така може бити, онъ треба да в одъ себе одбіа. По томъ неограничена слобода тргованя онда бы за све народе еднако пробитачна была кадъ бы и они были сви еднако у економкомъ одношаю развіени; а како тога неима, та ће неограничена слобода увѣкъ сатрти изоставше у ратвитку, несвѣсне народе кои іой се подвргну.
7. Изоставши у економіа народи најболѣ ће се унапрѣдити унутрашњомъ штедњомъ, а што бржимъ и ве-

кимъ развѣянѣмъ производнихъ сила, сходно ихъ заклонивши одъ претѣране иностране конкуренціе защитномъ системомъ. Ова е конкуренція онда претѣрана кадъ зауставля унапреженѣ домаћега производства; а онда постае народу корисна кадъ бы већъ развѣсно домаће производство тежило деспотизму. Конкуренція инострана тадъ га сузбія.

8. Не валя подлећи у економіи абсолютизму никакве системе, него ихъ мѣняти, страномъ употребляти, неке индустріалне граде предавати слободи, а неке цариномъ заштићавати, како гдѣ географични вѣчни услови, и привремени народни интереси захтѣваю. Едно начело може бити у исто врѣме пробитачно за еданъ народъ, а шткодљиво за други; или за исти народъ пробитачно у едно врѣме, а шткодљиво у друго. У свѣту е све односно. Знати шта е најболѣ у свакој епохи по народъ, то е права државна мудрость. Та, као што е највеће благо, естъ и највећа рѣдкость.

То су, по нашемъ мишлѣнію кое смо образовали по досадашнѣмъ човѣчѣмъ изкуству, основна обшта начела која се могу извадити изъ економско-теорійскога хаоса, и као здрава примити. А та се сва опетъ и овдѣ даю овести на едно темельно, то естъ, на равнотежу, унутрашню и спољашню. Ко пойми захватъ политично-економске равнотеже, тай ће и поймити како е она, не само економіи, него и свима гранама людскога живота прави стожеръ.

Садъ кадъ смо нешто расветлили како стои у свѣту наука и практика економска, врѣме е већъ да оцѣнимо колико са знанѣмъ своимъ засѣца у ту науку нашъ Видовданавацъ, колико се е надати златнима брѣдима која намъ тай Вођъ у явности обриче, па тако

да баръ едномъ будемо сасвимъ на чисто, кому управо приличе ове у петомъ нѣговомъ чланку „озбиљне и искрене свима партаяма рѣчи“ кое му е ямачно само родолюбива жаркостъ изъ срца избацвля: „Само е чудно и жалостно како се и у насъ могу из-таћи люди да заступаю што нѣ ни добро, нити и они сами признаю да е добро. Жалостно е яко што има неколико нѣихъ (хвала Богу те ихъ е неколико) кои изъ узрока сасвимъ ништавихъ говоре о стварима коихъ ни мало неразумео, а при томе се расплину као найвећи зналци, мимолазе што е обште, а не упуштаю се у поединости, и друге наговараю на оно што ни сами не знаю.“

Кадъ бы се овакимъ фразамъ рѣшавала тежка економска питаня, тадъ бы ямачно предъ нашимъ Видовдановцемъ и тай Смитъ и тай Амильтонъ и тай Прудонъ были сажалена достойни незналице, или найвише, сами са собомъ коветирајући фразологи.

V.

Право изповѣдамо да прочитавши четврти и пети чланакъ Видовдановога приврѣдословца нашли смо се у не малой забуни незнајући како да га критишемо, одкудъ да почнемо, кога реда да се држимо. У густой шуми фраза наилазимо на гдѣкои економски правацъ, па текъ што га ухватимо а онъ намъ на еданпутъ изчезне, и други, сасвимъ противанъ, наступи; идемо за тимъ, али естъ, нестане брзо и тога па изкочи трећи. Сви пакъ ти разни правци излазе на негативну слободу. То е едина слѣдственостъ писца.

Такове се ствари и не претресаю; па доисто, да се нѣ у насъ почело систематично покушавати да продру нека начела коимъ бы се наша економска будућност упропастила, мы бысмо съ критикомъ и сасвимъ изостали. Али овако, оставлямо вѣштима науци любопытливцима да иду трагомъ врдающихъ праваца у економскомъ лабиринту Видовдановога приврѣдословца, а мы ћемо изъ истога предъ публику изнѣсти само практична средства коимъ онъ намѣрава да Србе усрећи, и коя, ако ништа друго, баръ имаю ту врѣдностъ што извѣстно изтичу изъ начела безусловне економске слободе.

Писацъ намъ вели: спустите единако и извозне и увозне тарифе, оставите свакому подпуну слободу у трговачкомъ и занатлијскомъ погледу да ради шта хоће, па ето васъ богатихъ и срећнихъ. То су му сва средства. — Е Вогами, средствамъ тако незнатнимъ найлакши е посао да јошъ сутра одпочнемо нашу епоху богатства; па ако мигдѣ то ће се у Србији наћи хлѣба безъ мотике. Не треба намъ се бринути ни о напредку землѣдѣлства ни

о подизаню индустріе; не треба намъ мислити како што брже да дођемо до многихъ разновиднихъ средства која су предтечно за то потребна. Богатство ће потећи изъ три указа, еданъ за тарифе, други за безусловну слободу тргованя, а трећу за безусловну слободу заната. Срећанъ е нашъ Министаръ финанціе кои садъ зна како златна мана може на Србию плюштити изъ негово писарнице.

Али садъ се у свѣту изродише све сами невѣрни Томе; докъ прстомъ не дирну, не вѣрую. И мы подлежимо той мани; не вѣруемо економскому чуду кое намъ се обриче. За то оставлямо нашега приврѣдословца у нѣговомъ преко-свѣтскомъ кругу да збытакъ чуда тамо очекуе, а мы се враћамо у нашъ кругъ свѣтски да, приврѣдословећи међу границама Србије, испитамо може ли штогодъ бити одъ нѣговога очекиваня.

Пытанъ о тарифама на првомъ е реду. Ёсу ли тарифе у Србији тако велике да отешчаваю трговини слободанъ токъ, па да бы одъ спуштаня истихъ было очекивати таку олакшицу изъ кое ће очевидно народу потећи обећани врукатъ богатства? Мы смо Срби у погледу тарифа најпростіи и најлибералніи народъ: едноставна наша тарифа не иде преко 3 на %! Кодъ американскихъ слободняка она е, пріе садашнѣга рата, скакала између 5 и 100 на %! дакле и велика е и неедноставна. Но спустимо е по жельи Видовдановца, и то чакъ до 1 на %. Тимъ ће туђи еспани у насъ поевтинити за 2 на %. Ёли то така уштеда да бы се нѣомъ народъ обогатио? А кадъ мало евтиніе узможе купити, неће ли одма и више куповати, па исту те исту суму, ако неће и већу, годишиѣ трошити? Шта смо тадъ у обштенародномъ смислу уштедили? Ништа: а нашъ ће приврѣдословацъ баръ одъ Смита

знати да в оно главница што се преко године уштеди. — Но метнимо и тай неприродни случај да ќе се у насъ само онолико поевтинѣнога еспапа купити колико се в и скуплѣга куповало; да ќе се дакле на свему туѣмъ еспапу 2 на % уштедети, и тай новацъ да ќе штедљивому народу остати у шпагу. Та уштеда, пытамо, не бы ли му одма изъ шпага изпала подъ именомъ данка? Непремѣно. Двострукимъ спуштанѣмъ увозне и извозне тарифе држава бы се лишила еднога дѣла садашнѣхъ царинарскихъ прихода, па бы морала то накнадити повишенѣмъ данка. Тай бы вишакъ некомъ саразмѣрношћу на свакога пао: и на мањи брой имуѣнїихъ, кои више туѣхъ еспапа троше, па су зато, умаленѣмъ тарифе, више и уштедили, и на већи брой сиромашнѣихъ, кои мањ или скоро ни мало туѣхъ еспапа не трошећи, мало су или скоро ништа нїесу ни уштедили. И тако, *dato casu*, изпало бы *in ultima analysi* да имуѣнїи оно што су спуштанѣмъ тарифе уштедили на цѣни еспапа, то бы опетъ издали у име данка; а сиромашнїи, кои нїесу него мало или ништа уштедили, да издржали вишакъ данка само за любовъ имуѣнїега луксузнога разреда жительствова. Ёли то правда? коя писцу увѣкъ на врху пера вири Хоѣемо ли се на тай начинъ обогатити? Може ли се опростити приврѣдословцу кои намъ на одной страни отвара мали поточиѣъ уштеде — ако в доисто такавъ — па не увиѣа да му се тай поточиѣъ губи одма на другой, и то да се губи у пѣску неправде и народнога јошъ веѣега осиромаше-
ня?... Мислимо да смо съ питанѣмъ тарифа тако на чисто да насъ в и сваки ѣавъ у економской науци, а и безъ науке, сваки бистаръ човѣкъ могао разумѣти.

Друго средство коимъ ћемо се по писцу обогатити

есть свобода тргованя. Нама се чини да се то зове не видѣти у подне сунца на ведромъ небу. Какве су то препоне што у насъ стое на путу окрету лица и протицаню капитала? Човѣкъ сваке народности, сваке вѣре, свакога поданства заръ у насъ одавна посве слободно не тргуе? Па опетъ кодъ све те слободе кудъ намъ то ваше богатство? Или, можда вы ћете намъ одговорити: Евреима нѣ слободно свудъ по земљи порады тргованя населявати се! Е, то бы было нешто друго; али у томъ случаю требало бы искати слободу населяваня за Еврее, а не слободу тргованя за народъ, еръ свакъ у насъ, па и Евреи гдѣ годъ су населѣни, свакъ слободно тргуе. Мы се не пуштамо мистификовати такомъ замѣномъ рѣчи, воіомъ, да бы една шачица люди постигла свою еднострану цѣль, ова се износи у виду цѣли обште узъ велику вику патриотизма, среће, величине, и будућности сръбске; а кои то не признаю, ти се називаю себичняци, партиисте, опозиціоналци и незналице. Господине Видовдановче, овдѣ бысмо вамъ имали много коешта рећи, еръ по правди ни Богъ ни люди то намъ не бы могли закратити; али волимо вамъ дати примѣръ штедливие умѣрености. — Давле сва тайна, савъ недостатакъ те наше трговачке слободе лежи у забрани што се Евреи немогу населити по нашимъ варошима, паланкама, и селима у унутрашности. Савъ остали народъ некъ слободно колико годъ хоће тргуе, онъ се неће обогатити докле годъ Евреима не отвори све свое тргове; а како то учини, чимъ овај стотинякъ нашихъ еврейскихъ породица, по найвише сиромашкихъ, разтури се по Србији, богатство ће намъ одма бризнути изъ землѣ гдѣ годъ е выхова нога притисне! Ово бы добро

пристало у хиляду и одну ноћъ Господине мой, разговоримо се о з б и л ь н о и и с к р е н о. Трговаца е већъ у насъ и сувише; они се већъ међу собомъ прилично паралишу. Видећи и сами да овако немогу безъ пропасти дуго остати, искали су на последњој скупштини да се заведе трговачки еснафъ. Мы смо у Световиду устали на то као на рђаво средство ограничења; али смо у себи осѣтили нужду да се трговачки радъ већъ уреди; па ћемо о томъ доцнѣе и говорити. А за садъ констатуемо да, према величини нашега производства и потрошка трговачки разредъ све више излази изъ саразмѣрности која мора постојати међу свима разредима жительствова кое е економски добро устроено; да, господине, у насъ се већъ осѣтљиво, и у томъ погледу и у јошъ коемъ, починѣ кварити економска равнотежа. Додайте намъ јошъ и ваше мало пре поменуто средство, па сте то зло умножили; па изъ тога другога вашегъ врукта богатства потекао бы у народъ новъ потокъ осиромашења, према кому онај први што вамъ тече изъ спуштене тарифе было бы неспазива жичица воде. То ћемо вамъ, обашка, у идућемъ чланку доказати; а за садъ е довольно што смо увидѣли да се Срби ни другимъ вашимъ непромашнимъ средствомъ немогу ни мало помоћи.

Треће е средство укиданѣ еснафа. Писацъ, као што видимо изъ примѣра кои наводи о Берлинскомъ чизмарству, врло е склонъ да главничари могу на занатима спекуловати; само некаже на комъ основу; да ли на подеднакомъ удруженю главнице и рада, или на експлоатираню рада главницомъ? То не казавши, врло намъ е сумнителанъ. Али хтио ту шта хтио, мы налазимо да у нашемъ садашнѣмъ станю и овај трећи нѣ-

говъ изворъ богатства обратио бы се за насъ, као водъ и два пређашня, у изворъ осиромашеня. — Наша еснафска уредба нѣ така да стеже и дави радъ. Їошъ мало да се дотѣра и другимъ именомъ врсти, ерѣ крштенѣ и ту врѣди, па ће управо бити што треба да буде; то естѣ, слободанѣ ће радъ уредити. Да како; све што е слободно валя да е и уређено; иначе друштво е као мутна вода у којој вѣшти рибари знатно рибаю.

Ни мы нѣсемо за еснафе; али безусловной пищевой у томъ слободи противоставлямо сходно уређенѣ занатлискога рада. Означимемо овдѣ у кратко домашай безусловне слободе, а у другомъ раздѣлку домашай слободе уређене.

Кадъ ко хоће да буде народанѣ приврѣдословацѣ треба да има предѣ очима све и найманѣ околности земальске; а нашъ Видовданавацѣ никадѣ се и не сѣћа изванреднога станя кое у насъ ствараю туѣима поданицима несреѣни турски трактати. Ако политичной и административной самосталности, у којој странца стое према нашої земальской Управи, ова іошъ дода одѣ свое стране безусловну слободу свакога рада, тадѣ по кратвомъ времену быѣмо у опасности да изгубимо водъ свое куће свако господарство на занатлѣйскомъ полю. Ту, или бы коекакви спекуланты свудѣ по унутрашности отворили дуѣане израѣенихѣ на страни ствари, и тимѣ потаманили намѣ све у земли занате; или бы у земли и на страни покупили за евтинію надницу све фушере, — нѣнимѣ евтинимѣ радомѣ водили конкуренцію валянимѣ майсторима, ове упропастили, цѣдеки фушере себе обогатили, а меѣутимѣ разпростиранѣ и усавршенѣ заната учинили у насъ немогуѣимѣ. — Ето

*

како бы и овай трећи изворъ богатства коимъ Видов-
данаваць нуди народъ сръбски, изпао само на користь
неколико спекуланта, на осиромашенъ занатлія и на за-
касенъ савршенства занатлійскога у Србіи. —

Бацимо садъ погледъ на сва скупа пишчева средства;
проникнимо у њину комбинацію; упознаймо се съ осно-
вомъ цѣле те назви-системе. Она излази на ово: Дай-
те слободу Евреима да се могу свудъ по
Србіи настанити, свудъ радити у трговач-
вомъ и занатлійскомъ погледу шта хоће, а
спустите тарифе да могу вѣтинѣ то есть, ви-
ше протурати туђихъ еспапа у народъ, па
ћете се ви Срби сви обогатити! Дакле господи-
не, Срби ће се обогатити трошећи, а не производећи?!
Вы се бринете само за нашъ потрошакъ, а не и за на-
ше производство? А одкудъ ћемо најпосліе трошити,
кадъ не производимо? Да, тако е; еръ у вашу систему
производство никако не улази. На землѣдѣлство ніесте
се ни осврнули, а изрикомъ сте казали у четвртомъ члан-
ку да у насъ іошъ сада не може ни говора бы-
ти о земальскомъ производствѣ. Дакле све
оснивате на трошеню народа! Трговина коя мора на
тај начинъ сваке године пасивніомъ чинити народну
економію, та ће народъ обогатити!!!

Господине, господине, чудновато влимамо главомъ
и морамо изрекомъ казати, да бы было у зао часъ
по Србе кадъ бы ваша система примлѣна была у Србіи.

Ето вудъ одводи „Шта ми хоћемо“ а не „Шта
треба за общте добро да хоћемо.“

Ову економску партію заключићемо изложивши у
кратко трговачку организацію Еврея; каквомъ опасношћу
та организація прѣти народима іошъ новима, и како
у тихъ народа савршена еманципація Еврея мора бити
условна да не буде штетна.

VI.

Обећали смо да ћемо у овомъ чланку разложити трговачку основу Еврея, послѣдице кое студъ изтичу неразвѣнимъ економно народима, и како кодъ овихъ еврейска еманципація мора бити условна да не буде штетна. Кодъ све желѣ да обећанѣ испунимо, морамо се за садъ задоволѣти само излогомъ соціалне основе Еврея, на којој трговачка лежи, и казати у кратко шта, по нашемъ схваћаню, тој основи недостае да бы се нѣомъ самомъ предпоставлѣна цѣль постигла.

Прошле године Евреи су печатали свой соціално-органички законъ у Нью-Йорку съ насловомъ: Constitution of the universal Israelitish Alliance — Уставъ свѣтскога Еврейскога Савеза. — Сваки соціални савезъ кои се преко свега свѣта простире мора природно побудити кодъ народа и влада особиту позорность. Шта има у уставу овога Савеза? Изъ нѣга видимо да су се Евреи овако устроили:

Свака еврейска община у којој се може наћи десетъ способнихъ чланова образуе свой одборъ, кои се зове варошки. Сви варошки одбори у одной држави стое подъ одборомъ срезкимъ кои е у престолници исте државе; а сви одбори срезки зависе одъ врховнога централнога одбора, кои е у Паризу. Овай има тридесетъ чланова, кои се бираю свакихъ деветъ година. Нѣму су одговорни сви варошки и срезки одбори за оно што самостално учине у примѣстнимъ пословима, ерѣ у тима само имаю одговорну самосталность, а за све общте послове добываю вѣсти и упутства одъ одбора централнога. Овай стои на челу дружтвеной адми-

нистрація унутрашньої и споляшної, коя има свои агенти на страни, путнике кои допиру до найудадѣнїихъ предѣла, новине кои заступаю интересе Савеза предъ явнимъ мишлѣнїемъ, и друштвену касу коіой су извори изванредни поклони имуѣнїихъ чланова и годишњи порезъ одъ тридесетъ гроша найманѣ што мора платити сваки удруженїя. — Цѣль в савезу: 1° Равноправность Еврея и нїино морално унапреѣнїе; 2° Помаганїе Еврея кои као Евреи страдаю; 3° Награда свакима списима коимъ се иде на постиженїе предпоменуте цѣли.

Толико су до садъ сами Евреи о своіой свѣтской организаціи у свѣтъ пустили преко Нью-Йорске књижице. Ту видимо дакле заедничко, солидарно дѣланїе своіо еврейскихъ община за постиженїе политичне равноправности, моралнога унапреѣнїя, и матеріалнога подпомаганя.

Мы не можемо нипошто то замѣрити народу кои, оставши безъ отачбине, разишао се на све стране, да се нѣгови чланови гледи морално и матеріално подпомагати, пакъ и у самой трговини, коіомъ се готово едино занимаю. Нека слободно дакле тай народъ тргуе; а да бы свудъ добыо еманципаціомъ политичномъ средства за слободно тргованїе много ће му помоћи оно предузеће Савеза да га у моралномъ обзиру унапрѣди. Али савезъ бы быо Евреима сваку препону съ пута укло-нію да в своимъ уставомъ осудїо нїихову систему затворенихъ у себи дружтва трговачкихъ према народима а препоручно имъ систему спаянїя трговачкога съ народима међу коима живе. Ту в велики економски чворъ кои в савези уставъ требало да прекине, ерѣ ту лежи опасность ва народно-економску равнотежу сваке у томъ обзиру іошѣ неразвїене землѣ.

Еврейски у Сегедину органъ Бенъ-Хананя иште

еманципацію Еврея и у Срби; али кодъ насъ неможе се о томъ озбиљно ни говорити, ерѣ еманципація постои. Наши Евреи имаю подпуну слободу вѣре и ученя као годъ и Срби; исти имъ судови и по истимъ законима суде кои и Србима: исти порезъ плаћаю; уживаю исту слободу у вођењу трговине, заната, и сваке раднѣ; наши добротворни заводи, наша училишта, и сама политична званія широмъ су имъ отворена. Ђдини е јошъ изузетакъ у слободи насељаваня; али да и тај престане не стои до Срба, него до самихъ Еврея. Некъ ови постану оно што имъ е пріе три године самъ Видовданавацъ казао да имъ непремѣно постати треба, па ће та последня ограда и безъ одбора њиховихъ и безъ Бенъ-Хананѣ пасти изпредъ либерализма обезбеђенога у своимъ обштимъ интересима народа србскога. Толико за садъ буди довољно о овомъ важномъ за насъ предмету.

Видовданавацъ е заключіо свою народно економску партію овимъ рѣчима: „У матеріалномъ државномъ животу показали смо шта ми хоћемо, а како други незнаю шта хоће. Мы пакъ ову партію заключаемо овако: Видовданавацъ е доисто показао да брани едностране а не обште интересе; другима пакъ ніе показао ништа, ерѣ имъ основе ніе ни навео, ни опровргнуо. Мы смо пакъ доказали, колико намъ е могуће было, да схваћамо наше народне интересе, и бдіемо надъ њима.

Садъ слазимо за писцемъ на полѣ „Народнихъ друштвенихъ одиошай.“

VII.

Све друштвене грађанске одношав, кое ћемо мы сходніе назвати друштвено-државне, Видовданавацъ своди на неколико темельнихъ начела тичућихъ се унутрашнѣга државнога строя, па на просвѣту, финанцію, правду, и спољашню политику. За люде кои подпуно схваћаю цю државни строй то е мршавъ ручакъ; али ако е и то мало ела добро зготовлѣно, ни по яда; мало ћемо а, укусно ручати. Да видимо.

Морамо пріе свега на умъ узети да е писацъ бацао свое погледе на друштво и државу съ гледишта противоположенога тако названому опозиціоному гледишту. Пріе е говорио разнима партаяма; али се садъ обраћа некой опозиціи, и съ нѣомъ хоће да ломи коплѣ. Онъ вели: „Одъ некога времена почело се много коешта говорити о нашој унутрашњој управи, кое кадъ бы было истина, было бы заиста жалостно за насъ — Но нама е слабо стало до тога што се коешта не основано разноси, и држећи се основнихъ начела гледаћемо да овдѣ разложимо и потврдимо мишлѣнѣ свое, да е држава наша слободно-уставно уређена, и то башъ у пракси т. е. у животу самомъ.“

Писацъ дакле предузамлѣ да обѣлодани неправду опозиціе излогомъ слободо-уставнихъ начела кое у насъ владаю, и доказомъ да су та начела не само написана но и остварена. — Никудъ болѣ; осланяюћи се и на теорию и на практику, онъ е у руке узео све потребно оружје. Остае само да видимо како зна съ нѣимъ руковати, и хоће ли побѣдоносанъ изъ борбе изићи.

Прво што намъ у очи пада естъ слабъ оклопъ кои на нѣму видимо. Знамо како е у почетку одрекао зем-

ли нашої могутності начелнога упрavlяня, па е начела и самъ себи донекле одрекао. Садъ пакъ у земљи види све сама начела, па ихъ и самъ узимлѣ за оружїе. Опетъ противословлѣ! Рѣавъ знакъ; већъ се боимо за борца.

Приступимо поединима друштвено - државнима гра-нама. — Ту се нећемо придржавати пишчева реда; него, да бы было болѣ свезе у нашемъ разлаганю, узећемо одма у претресъ грану финансїйску. За разлаганїемъ о економїи, или народной приврѣди, најболѣ долази разлаганѣ о финанцији, или приврѣди државной. На те в струке писацъ найвише мастила потрошио; прегледаймо му ихъ баръ у цѣлости.

Шта вели у великомъ чланку о србској финан-цији? . . . Текъ се на томъ мѣсту сѣћа разнихъ економ-скихъ система на којима финансїйска мора лежати, и одъ тихъ намъ само три разлаже, то естъ, меркантилну, фizioкратску и Смитову, па сѣ мало рѣчи заключае да су у насъ финанцие основане на системи Смитовой, али не подпуно, и за то хоће да влада усталачки поради да се та система сасвимъ заведе. То е све!

Колико противословля у мало рѣчи! Найпрїе е казао да хоће политично-соціални консерватизамъ, а већъ у финансїйској грани садъ виче; на прѣдѣ; допуните Смитову систему! Найпрїе е казао да у насъ владаю слободо - уставна начела, а садъ каже да намъ валя укланянїемъ срѣдо - вѣчне установе еснафа слободнячкой Смитовой системи сасвимъ путъ разчистити! Найпрїе е казао да ће намъ, изложивши начела, доказа-ти да су та и у животу нашемъ остварена; али садъ нити е нашу финанцију начелно нити стварно пре-

тресао, већ е просто казао да е Смитовска, а опетъ да нѣ сасвимъ Смитовска! Казати, нѣ доказати. Онъ дакле нѣ доказао ништа окромъ едно, а то, противъ свога основнога тврђења, да слободо-установо, по нѣго-вой оцѣни, начело Смитово кодъ насъ јошъ нѣ у жи-воту подпуно остварено. Тимъ е, изгубивши двобой, собствено оружје противъ своихъ груди обратио. Е ли зато опозиція, коју е онъ изазвао, побѣдила у ствари, или е противна нъој страна на финанційскомъ полю была заступлѣна слабимъ борцемъ, кои нѣ знао себи одабрати право земљиште за борбу? То ћемо показати на концу, кадъ будемо борца видѣли и на другимъ друж-твенодржавнимъ поляма. За садъ да видимо, кадъ нѣ практичникъ извусанъ, е ли баръ ваљанъ теоретичникъ. Разлажући меркантилну систему онъ се на ню тужи што не мари за землѣдѣлство, и што се по нъој мора новцемъ плаћати порезъ. А по каквой се системи, мы пытамо најпріе, порезъ другчіе него нов-цемъ плаћа? Друго пытамо да ли се меркантилномъ доисто занемаруе землѣдѣлство? Пытамо треће, може ли занемаренъ землѣдѣлства бити економанъ недостаткъ у очима нашега писца? — Одговори су на то јасни. — Ма на каквой системи оснивала се финанція уре-ђење едне државе, ова ће увѣнъ у новцу порезъ напла-ћивати. — Изъ саме природе меркантилне системе из-лази то да е она, противъ пишчева навода, здраво марила за землѣдѣлске сурове производе, као необ-ходно нужне народной фабрикаціи. То се отудъ најболѣ види што на нѣномъ основу забранъиванъ е извозъ су-ровихъ производа, а увозъ таковихъ цариномъ олакша-ванъ; докъ е на противъ увозъ туђихъ фабричнихъ производа цариномъ отежчаванъ, а олакшаванъ е извозъ

домаћихъ. — На послѣдку чудо намъ е што писаць кои у својој системи нѣ ни именовао землѣдѣлство, то управо као недостатакъ, ако и неосновано, пребаца системи меркантилној. Праву дакле природу ове системе нѣ ни схватио.

О системи физиократској вели: „основно јој е начело у овимъ възровитимъ и истинитимъ рѣчима: највећи е и најиздашни изворъ народному и државному богатству у польској привреди.“ Па Богъ васъ видио, господине, кадъ ту истину признаете, како да е избаците изъ своје системе!... Писаць пребаца физиократима као главну ману то што забацую трговину, занате, и сваки радъ. Њина система, истина, нѣ основана на производству рада; али зато забаца ли она трговину и сваки други радъ кадъ имъ оставља, као што видѣсмо, неограничену слободу? Како може писаць на овој слободи основати своју систему, а осудити физиократску која такође на њој лежи? То се зове обарати своје стожерно начело самимъ њѣговимъ послѣдицама. Па и ове нѣсу такове какве ихъ онъ увиђа, ерѣ физиократи својомъ безусловномъ слободомъ нѣсу забацили трговину и радъ у самой ствари, него су учинили да се приходъ одъ рада концентруе у мало руку а не разилази подеднако по цѣломъ друштву. То е оно што се зове фактични монополъ поредъ правне еднакости. Може ли садъ писаць изаћи изъ овога шкрипца у комъ смо га затекли, и гдѣ, почемъ е препоруѣо неограничену слободу тргованя и рађеня као едино средство коимъ се Србія може помоћи, садъ осуђуе послѣдице те исте слободе у системи физиократској? И ту е дакле недослѣданъ; ерѣ кадъ е осудио физиократе да су радњу уназадили, а овамо се зна да су они истой

дали неограничену слободу, писаць, хтіо не хтіо, мора природномъ логикомъ доћи на наше заключенѣ, да треба радньи слободу ограничити, то єсть, уредити. Онѣ дакле нїє ни у ову систему болѣ него у пређашню проникнуо.

О Смитовой системи писаць вели да сасѣца све крайности; (?) да се брине о землѣдѣлству, трговини, занатима, вѣштини, и наукама, (?) а у слободи рада да налази равнотежу новаго доба; (?) зато да є найправилнїя одѣ свїю кое се досадѣ появише. (?) Овдѣ се найболѣ види колико писаць засѣца у економско знанѣ, кадѣ є стао на Смиту, а незна за огромне напредке кои су послїє овога приврѣдословца учинїєне у науци. Но позна ли онѣ темельно и саму Смитову систему? Не позна є башѣ никако, єрѣ што годѣ є о нѣой рекао све є погрѣшно. Рекавши єдномъ да Смитѣ хоѣе безусловну слободу, како садѣ може рећи да сасѣца све крайности? Да пакѣ Смитѣ абсолютно не поставля такую слободу као начело, то смо веѣ видѣли. Нїє такоѣе истина пишчево увѣраванѣ да Смитова система обузимлѣ и умно производство, єрѣ смо навели како му Милерѣ пребаца башѣ тай недостатакѣ. Нїє основана ни оцѣна писца да се у Смитовой слободи рада налази равнотежа новаго доба; те равнотеже нити їошѣ има, нити є по Смиту може бити, єрѣ нѣгова наука води на негативну слободу, и башѣ сѣ тога Прудонѣ га чини одговорна за све садашнѣ патнѣ човѣчанства.

Дакле Видовдановаць нїє ништа болѣи теоретичникѣ него што є практичникѣ. Све скупа узевши, онѣ є у економїи самѣ своимѣ рукама порушіо, а да се тому и не досѣти, свою непромашну систему; у финанціи пакѣ, не само што намѣ нїє ништа казао, него, у мѣсто да потуче опозицію, самѣ се предѣ нѣомѣ убіо. Видѣсмо да нїє никакавѣ у логици бораць, а ни у економїи зналаць. Хоѣе ли бити болѣи државословаць? Видѣємо.

VIII.

Да бы свудъ было неке свезе у овимъ чланцима морамо после матеріалнихъ интереса народа и државе приступити интересима умнимъ, дакле просвѣти. Шта намъ ту вели нашъ писаць? Шта хоће?

Изпытуе ли онъ праваць коимъ е одъ себе пошла наша књижевность, и праваць коимъ е држава упутила училишта? Има ли у тимъ правцима друштвеномъ и државномъ, сагласности? Одкудъ су се, како, и докле исти развили? Каква су матеріална, душевна, и умна слѣдства за друтво и државу већ имала, и каква мораю на послѣдку имати? Е ли се и у просвѣти назило на равнотежу, то есть, есу ли и колико су еднака средства за најсходніе изображаванѣ свакому стадежу жительствова подѣлѣна? Како ће најбрже а најсходніа просвѣта продриѣти у массу народа, да га унапрѣди у свимъ гра- намъ друштвенога и државнога живота, те да Србія на Истоку постане не еданъ одъ номиналнихъ него ствар- нихъ центрума солидна изображаваня?... О свемъ томъ у нашега писца нема ни рѣчице; до тога вышега али сасвимъ практичнога круга идея онъ и не допире, већ заноси се за своимъ милимъ теоріама, и лута затво- ренимъ за животъ очима по полю начела.

А какво начело хоће? Подпуну слободу обу- чаваня. Признае да у насъ постои за люде сваке вѣре, занимања, узраста и постойбине сло- бода ученя; да сваки професоръ у великой школи предае свой предметъ по свомъ уну- трашнѣмъ убѣђеню, у чемъ не сметаю му цензорске майсторіе, али да бы слобода была под-

пуна треба јошъ, по нѣговој увиђавности, да влада допусти и онима кои нѣсу професори, али имаю способности и волѣ за обучавањъ, да предаю у великой школи шта хоће. — Шта садъ опетъ да рекнемо о овомъ соціално-политичномъ консервативцу кои и овдѣ виче на прѣдъ, и то на прѣдъ чакъ до неограничене слободѣ? Онъ намъ на еданпутъ изваче предъ очи као радикалацъ! Шта да помислимо о намишлѣномъ консервативцу а фактичномъ радикалцу, кои се представля као бранилацъ владе, а борацъ противъ неке опозиціе? Нѣ ли радикализамъ аподиктично противанъ постоећимъ установама и правцу сваке владе, а свакой опозиціи најячи изразъ, найвыши степенъ, кога се често и она сама клони? Да чудне, единствене у свѣту безсмислености, и та се башъ у србской журналистици морала появити! Кому се, пытамо, дае за право, опозиціи или влади, кадъ се каже: влада води особиту бригу о народномъ изображеню. Овдѣ мы говоримо о главномъ; а поединце можда има, а по свой прилици и быће, што бы се могло оштро критиковати? Па шта бы друго казала и опозиція? А шта бы нашъ увиђаванъ писацъ имао врло оштро да критикуетъ? Ништа друго него оскуду подпуне слободѣ у обучавању. Онъ бы критиковао владу што не иде за нѣмъ до радикализма у просвѣти, као годъ и у финанціи, као годъ и у свой економіи. Свудъ нашъ консервативни радикалацъ хоће подпуну слободу! Кадъ е хоће, дакле не постои; а онамо е обећао да ће доказати да постои у самой пракси!!!

Но е ли овимъ писацъ изцрпіо свое недослѣдности? Нипошто; онъ е ту неизцрпљивъ. Ево јошъ доказа.

Нѣму е спасоносна у обучавању неограничена слобода, и похвалюе што ту професорима не сметаю цензорске майсторіе; али у чланку VI. о унутрашнѣмъ државномъ уређењу, ту му е слобода смртноносна, а будале сви опозиціоналци вои вичу: смрътѣ клѣштари цензури! Почемъ е казао да велико либерално начело лежи у слободномъ развитку цѣлога народа, мы пыгамо како садъ да уклони цензуру одъ незрелихъ младића, а да е наметне дозрелимъ грађанима? Неће е у училиштама а хоће е у држави! А заръ у училиштама држава не расте? Нараштаи у училиштама свеслободно изучени, кадъ изъ истихъ ступе у државу, заръ ће ту ограничења трпѣти? Неће ли свакъ рећи: као дѣтету нѣ ми требала цензура, а заръ ми садъ већъ човѣку треба?

Овай самъ примѣръ довольно вамъ показуе, господине, како у државама не може дуго обстати збрканость начела, консерватизамъ узъ либерализамъ. То су живљи кои се међу собомъ никако не погађаю, него се изключую, да само еданъ влада. Или деспотизамъ, или слобода. Ту има бирания, али нема мѣшаня. Хоћешъ ли да мѣшашъ? Стварашъ најопасніе станѣ, играшъ се ватромъ. Пріе времена не заводи слободу, но еси ли іой найманя вратанца едномъ отворію, спремай іой што найбрже можешъ плодно полѣ; па чимъ видишъ да се нестрпљиво креће, да хоће на полѣ да изиђе, отвори іой лоядно и поуздано на све стране врата. Она ће изићи тиха, лѣпа, величанствена, и добротворна. Али ако е задржаванѣмъ дражишъ, ако хоћешъ силомъ да е за едно мѣсто вежешъ, она ће вао срда на полѣ изюрити, оборити твоє слабе преграде и тебе, и тада ће неброєна зла починяти. То су, исторіомъ

потврђена, ранија или спорија слѣдства сваке безумне, отегнуте смѣсе консерватизма съ либерализмомъ, установка старога вѣка съ установамъ новога.

Овдѣ ће намъ можда писацъ примѣтити да и сами упадамо у недослѣдность кадъ кажемо да слободи треба на све стране отворити врата, а ипакъ устаємо на нѣгово начело подпуне слободѣ у обучавању. Не, господине: мы то кажемо, и опетъ смо дослѣдни. Мы нѣсмо за подпуну, то есть, абсолютну слободу ни у чему, ерѣ се у друштвеномъ животу така слобода претвара у абсолютность личну, коя друштво и државу руши; мы смо свудѣ за умѣрену само колико треба, равнотежну слободу. За то и устаємо на вашу слободу подпуну у школи, а неподпуну у држави; желимо е свудѣ умѣрену али еднаку; иначе една ће страна мѣрила претегнути другу, а то, школа државу. У нееднакости е клица революціама народа, а у еднакости нѣновому мирному развитку. Мы смо другому пріятельи, а не првой; мы спасенѣ нашего народа и сву нѣгову будућность полажемо у развитку безѣ революціе, па за то смо противни свачему што знамо изѣ изкуства да революціи може довести. Да е до наше вољѣ, мы бы смо склони были да поступимо сасвимѣ обратно него што Вы хѣте; то есть, мы бы смо цензури пріе подвргли обучавањѣ незреле младежи него мишлѣњѣ дозрелихъ грађана; ерѣ смо убѣђени да солидно изображенѣ младихъ бы ће и солиданѣ човѣкѣ; или, да изразимо најточнѣе свою праву мисао, мы бы смо подвргли контроли, либералнимъ закономъ уређеной, однако и младихъ и грађанина. Па почемѣ сте право казали да нема нигдѣ човѣка, ни на самой влади, кои бы могао о себи потврђавати да е непогрѣш-

льивъ, мы не бысмо несльдствено као вы, гореречену контролу ограничили деспотскимъ закономъ, да се немогу претресати наређеня и установе земальске, него бысмо закономъ само опредѣлили начинъ употребляваня те слободе, па нека има посла са закономъ ко се усуди прекршити га. Тако само може се доћи до онога слободнога развитка цѣлога дружества, то есть, и народа и владе, кои и вы сами хоћете; а не вашомъ подпуномъ слободомъ у школи, а стегнутомъ у држави. —

Дакле и у чланку о просвѣти писаць в самъ себи непрестано противословіо. Кадъ се спремао у бой онъ в по свой прилици у мраку нехотично замѣнио оклопъ консервативца съ оклопомъ претвранога либералца, па изишавши да се зубато бие съ опозиціомъ, занешенъ жестиномъ боя, ние се овай путъ предъ ньомъ убіо, него в улетіо у нѣне крайне редове и ту исчезнуо. Пріе смо му назвали; Богъ му дао покой уму; а садъ кажемо: срећанъ му путъ.

IX.

Чланакъ о судской струци, што се тиче общтихъ начела, у Видовдановца в непремѣно наибольши; али и овдѣ в у примѣни онъ повлизнао као годъ и у пређашњимъ чланцима, мучки доказавши да су кодъ насъ у пракси та начела здраво окрнѣна, докъ в у почетку обећао да ће противно доказати.

Начелни су му појмови дакле здрави. Хоће: 1^о да се закони постављају по вишимъ начелима правнимъ; 2^о да се закони по правди у најширемъ смилу примѣњу. Врло добро. Далѣ онъ хоће да се у наше законодавство уведе „чега іошѣ до садъ нема“ а најважније му е: 1. да сасвимъ способни и морални правници постану судіе; — и овдѣ кажемо врло добро; — 2^о да Судіе добыју веће уваженіе и да се сами болѣ држе; — такође врло добро; — 3^о Да се и у криминалнимъ парницама заведе јаванъ и устменъ поступакъ, као годъ што се завео у грађанскимъ, а дозволи се окривљеному бранилацъ; додѣ све добро; па да се укину неки закони кои се односе на иновѣрце, како бы се непријатељима нашимъ кои насъ съ тога свакояко руже избило оружѣ изъ руку. Овдѣ кажемо писцу: стани; чини намъ се да оклеветавашъ наше судске уредбе и установе. Нама ніе познатъ ни еданъ законъ или установа судска, која бы за иновѣрце изузетна была. Мы знамо да се предъ судовима нашимъ подпуно уважавају и саме заклетве Еврея по њиновимъ обредима свршене. А ако овдѣ ты подразумљвашъ изузетакъ, кои постои за Еврее у обзиру свестранога по земљи нашої насељаваня, то не спада у судску него у политичну струку. У светомъ храму србске правде нема ни за кога изузетка. То намъ савъ свѣтъ съ похваломъ признае; а што насъ еданъ Бенъ-Хананя свакояко ружи, мы му безбрижно остављамо на волю некъ развѣи цигерицу.

Изузевши ову едину ошибку, мы му начела признаемо као ваљана; али изъ собственихъ му рѣчи, кое смо

навели, свакъ ће увидѣти да кадъ мисли да юначки бје опозицію, онъ, и несѣћаюћи се, съ нѣомъ дува у еданъ рогъ; кадъ изповѣда да е консервативацъ, свудъ налази недостатке и захтѣва одъ владе напрѣдне реформе, изумимаюћи едину слободу штампе, гдѣ е консервативацъ изрично, и ако намъ се не види одъ срца пріятель майсторіама, као што онъ вели, клѣштаре цензуре. Но зашто писацъ овако чудновато посрѣе на свакомъ кораку коимъ крене на ту нѣгову опозицію? Има ли ова право, или е онъ невѣштъ? То ћемо, по учинѣномъ обећаню, на послѣдку видѣти?

Међутим овай чланакъ о нашој судској струци врло е мршавъ, еръ кадъ га изцѣдимо шта изъ нѣга добывамо? Два обшта начела коя пристаю у свако добро законодавство, и еданъ нашъ судски недостатакъ у криминалној грани! Толико бы намъ знао казати и сваки іошъ у првой години правникъ. Наученякъ ту бы око себе широкъ кругъ означіо. Испытао бы критички колико су намъ у законама сачувана правна начела, колико намъ гаранціе пружа судски поступакъ, какавъ намъ е строй судски, одъ најнижихъ до найвышихъ судовъ, каква казнительна система, како све то фактично стои и према вѣку и према нашему народу у свакомъ погледу, а како бы најболѣ стаяло. Тимъ бы онъ савршено освѣтліо ову преважну струку да знамо подпуно како съ нѣомъ стоимо, а чему намъ валя тежити; а овако и са своимъ наибольшимъ чланкомъ остао е у мраку.

X.

Унутрашњи строй државе предметъ е највеће важности; тай садржава све услове станя, обстанка и будућности свакога народа; ту е право питањъ живота. Ко хоће да га добро оцѣни, тай мора изпитати какавъ е темель на комъ е савъ строй постављѣнъ, кои су, какви, и колико развѣени живљѣи одъ коихъ е састављѣнъ, како се ти живљѣи слажу, међу собомъ подпомажу, еданъ другога у нормалној стази задржавају, каква изъ његовога укупнога дѣланя испада радня у животу народа, и најпослѣ одговара ли та радня својствама, појмовима и тежњама народнога духа, унапређуе ли га равнотежно у животу јавномъ и домаћемъ, задовољава ли га. Да будемо свакому јасниј казати да за уређење државе треба што и за платно, то естѣ: основа, подка, добаръ разбой, вѣштъ ткалацъ, па да изпадне тако платно кое ће свако задовољно куповати и носити. Ту дакле треба изпитати одашта е основа и подка; колико су ове упредене и утанчане у себи а збијене међу собомъ, како и каквимъ разбоемъ ради ткалацъ.

Колико насъ е задовољно писацъ у свомъ чланку о нашемъ државномъ уређењу? Онъ е побројо обшта начела која треба да владају у свакој слободној држави, казао е да та у насъ владају, па мислећи да е ово огромно питање тимъ подпуно изцрпљено, и свршио задаћу себи предпостављѣну, отишао е лакъ као зецъ напредъ. Кадъ смо се надали да ћемо одъ њѣга добити докончано платно, онъ намъ е једину основу бацѣо у руке, па

оставію насъ да сами трлямо главу за подку, разбой и твалца. Е Бога ми тако е свакому лако постати државо-словцемъ. Али шта му драго; изпытаймо и ту основу.

Писаць намъ поставля као основна права свакога слободнога грађанина у држави: 1. Личну слободу; 2. Еднакостъ закона за све; 3. Еднакостъ свію предъ закономъ; 4. Еднако свакога подвргаванѣ порезу; 5. Еднакостъ права на државну службу, гдѣ треба да е способностъ мѣродавна; 6. Неповрѣдностъ иманя при политичкимъ преступима; 7. Обычне судове за свакога изузимаюћи рѣдка, изванредна и малотрайна времена кадѣ опасностъ домовине захтѣва и необычне; 8. Тайну писама. — Писаць е увидіо, да е съ овимъ правама сувише матеріялиста, да е едну половину и то матеріялну човѣка ослободіо, а другу моралну оковао, одрекавши му право мишлѣня и изяве мисли у границама законите слободе. За то е хтіо барѣ о томъ нешто напоменути; али ипакъ, почемъ та слобода штампе садѣ не врѣди ништа у Пруской и Аустрији, онѣ е заключіо и противъ самога начела, нашавши да е болѣ и комодніе човѣку затаити свою моралну најплеменитію половину, быти у држави полутанацъ, него плаћати глобе, и чамити у тамницама.

Промотримо садѣ критички ове основе кое писаць поставля за сваку слободну државу. Онѣ и ако е великѣ пріятель фразологіи, опетѣ овой у поброяваню основа не може никако бити мѣста. Шта е то, еднакостъ закона за све и еднакостъ свію предъ закономъ? Исто што и печена бундева дае се свой дружини, и сва дружина може печену бундеву ести. Мы е нећемо. Шта су друго еднакостъ у подвргаваню порезу, еднакостъ судска, еднакостъ у праву

на званія него трагови еднога истога основа, заграници
обште грађанске еднакости предъ законима? Логичне
последнице еднога начела попети на начело, загранике
узети за гране, а ове за пань, то су до садъ нечувени
у науци поступци. Ондадъ в тайна писама основно
начело у слободной држави?! Ние ли она и у држа-
вама самовластнимъ теорично призната, премда е и у
тимъ и у најслободніамъ кадкадъ фактично поврѣђена?
Ние ли она најпосле заграникъ личне слободе и една-
кости, као годъ и неповрѣдностъ иманя при политичнимъ
преступима? Дакле, по наученячкомъ разлаганю, свихъ
осамъ основихъ начела нашега писца своде се управо
на два, то есть: на слободу личну, и на еднакостъ своіо
грађана предъ закономъ; а сва остала ниесу друго него
гране и заграници, кои избіаю изъ та два велика државна
паня.

Личну слободу онъ в посве умѣстно назвао най-
главнѣимъ правомъ, али шта му остае одъ тога глав-
нѣга права людскога кадъ га онако немилостиво крни
ограничавајући га на матеріалну страну човѣка? Онъ
изрично хоће да се морална и грађанска свѣсть
развіе у народу, и право има, ерѣ слобода безъ
грађанске свѣсти и моралности порађа хаосъ, руши и
дружтво и државу; али како ће до тога развитка доћи
кадъ в умна а тимъ и морална човѣка оковао? Окови
развіаю ли, или стежу?... Како се и оно мало нѣго-
вихъ мисли о држави међу собомъ паралише! Како
чудновато онъ изходи и у држави, као годъ и у еко-
номіи, на злокобну негативну слободу!

Така в слобода само споля сѣйна, а тамна унутра;
то в као лѣпа жена, трула у себы одъ сухе болести, а
у лицу іошѣ свѣжа и румена; на еданпутъ умре, те

свакѣ се чуди да се подѣ онакимѣ румениломѣ суха болестѣ крила. Та негативна, то естѣ, правна а не стварна слобода, та државна суха болестѣ рађа се понайвише у епохама прелазка народнога, а саразмѣрно съ величиномѣ прелазка и съ нѣговымѣ неподпуношћу. Узмимо за примѣръ Французку, едноставанѣ независанѣ народѣ; Аустрию, самосталанѣ саставакѣ народа; а на истоку Србию, уломакѣ народа, текѣ вбадивши туђѣ ярамѣ и варварство, али јошѣ зависанѣ. Сви ови народи, одкадѣ ступише у епоху прелазка, непрестано се комѣшаю, мѣняю владе и очевидно болую, а сваки другчиѣ, ерѣ в у свакога државной болести другчиѣ поводѣ, премда сви поводи извиру из негативне слободе.

Французка в на еданпутѣ прешла изѣ монархиѣ у републику. Ко в гледао на челу нѣнихѣ устава записана начела: слобода, еднакостѣ и братство, ко в слушао на нѣнимѣ скупштинамѣ слободанѣ гласѣ народнихѣ заступника, надахнутѣ слободнимѣ књижествомѣ а одечући у слободномѣ новинарству, ко в свудѣ у држави видіо јавностѣ, свудѣ контролу, свудѣ одговорностѣ, а у народу изпредѣ обште еднакости изчезлу сваву племенску и економску преимућностѣ, тай в наравно морао заключити да в Французка доисто слободна, срећна, и да мора бити задовольна. Међутимѣ Французка се често бунила, мѣняла свое установе, и ишла садѣ напрѣдѣ садѣ натрагѣ. Политици су люди то приписивали лакој и промѣнливой ћуди народа, а озбиљниѣ обезузданости слободе. Лудостѣ! Народи се одѣ бѣса не буне, нити кодѣ нѣнихѣ партайски и немирни духови, коихѣ свудѣ има, успѣваю, ако нема у стварномѣ обштемѣ станю дубокихѣ узрока незадовольства да ихѣ ти духови вѣшто експлоатишу. Узрокѣ в

тамо лежао у великомъ а не подпуномъ прелазку изъ старога у ново станѣ. Превратъ е французскій збрисао пређашнѣ форме, а нѣе довольно ушао у унутрашню езгру: у држави поредъ некихъ монархичнихъ живаля оставіо е централизацію, а у народу укинувши све преимуности, за собомъ е оставіо велике непокретности и главнице. Ти заостатци бывшега стварнога станя, природно се развивши у новомъ виду, парализую дѣланѣ слободничкихъ начела, коя у позитивномъ животу, ма да се у форми врше, остаю што се послѣдица тиче у станю абстрактности, бесплодности. По централистичной системи престолница гута државу; она стиче у себе савъ политичный животъ изъ провинція, а овима оставля само административный; она одвише губеѣи се у обштость интереса, не развія довольно провинціалне; као да интересъ обштый не изтиче подпунъ само изъ подпуно развієнихъ па међу собомъ добро комбинованихъ интереса поєдинихъ, и да може бити крѣпка живота у цѣломъ тѣлу кадъ су му удови полумртви. Окромъ тихъ парализуюѣихъ главнихъ мана централизациє, у државни су организама уплетени са слободничкимъ основима и неки монархични, те су произвели ону смѣсу консервативно-либералну, кою бы и у насъ Видовданавацъ хтіо освештати, и у коіой живльи старе државе не могуѣи, у првось свима майсторскимъ крѣжема, доѣи съ новима до праве равнотеже, съ нѣима се често судараю. Сваки сударъ порађа превратъ, а оваѣи не могавши иѣи до края, текъ што е свршенъ веѣъ новому преврату постає квасацъ. За садъ намъ е довольно констатовати: 1° тай превратный процесъ смѣсе начела; 2°, немогуѣность да држава буде слободна и среѣна поредъ самихъ слободоумнихъ начела ако ова

не могу и у слободоумномъ организму неспречена функционирати. *)

Тако исто превратъ е францускій у друштву збри-сао привилеговано племство, корпораціе, монополъ, и сва-ку е правну нееднакостъ изедначіо. Али каква отудъ користъ кадъ е стварна економна нееднакостъ остала у огромной размѣри, и та све више растећи чини све више немогућномъ, не комунистичну равнотежу кою осуђуемо и сами као немогућу и убитачну, него ону разложиту, праведну равнотежу, по којој се не допушта огромность богатства кодъ мањине а сиромаштва кодъ већине, него се умѣрено благостанѣ распростире по свемъ народу, и овај осѣћа стварне послѣдице слободне една-кости.

У тако спреченомъ државномъ и народномъ станю е ли чудо што су све мислеће главе незадовольне, изу-зимајући мѣняјућу се шаву люди кои су на власти, а тако исто незадовольна и сва трпећа и надомъ пытајућа се масса народа, изузимајући велике имаовце и главни-чаре кои е музу? Ели чудо, што у рѣшителнимъ ча-совима вада мане урођене консервативно либералной системи даду се по погрѣшкама владајућега круга јошъ живлѣ осѣтити, наеданпутъ нају се сложни сви неза-довольни елементи у горњемъ и у доњемъ слою друштва, те први опирајући се на друге произведу превратъ, кои е тимъ лакши и пресуднији што, сбывши се у престол-ници, сбјо се е у свой земљи? Тадъ побѣдоносна страна промѣни неке форме државне и соціалне, а

*) Ово и све друго што не бы могли добро разумѣти читаоци кои нјесу доволно упућени у државословљу разяснићемо у особы-томъ спису „Начела србске школе“ одъ кога смо неке црте већъ изнјели у Видовдану.

остави стару езгру, те пошавши преобучена стазомъ побѣђене, наиђе на исту яму. Ё ли ту кривица до люди, или до саме ствари? Ова е покретало свему, а люди су само вршители. Изворъ е злу у неравнотежи економској кою држава, у садашњемъ стану друштвенога развитка, као да не може обичнимъ легалнимъ средствама да поправи. Прудонъ е све то најболѣ увидіо, па е био за средства револуціонарна; Царъ Наполеонъ то увиђа такође; али онъ покушава злу доскочити средствамъ легалнимъ. Нѣму е највећа унутрашња брига станъ економско у народу, а у држави већъ приступа разцентрализацији. Чини се да е онъ, стѣснивши за врѣме слободњачка начела, приступіо уређењу слободнѣга државнога организма да бы се ту доцнѣ и начела подпуно развила, и економни интереси нашли праведнію и крѣпчу заштиту у политичномъ развитку провинціи.

У Аустрији услови државни и друштвени далеко су замршеніи него у Французкој. Ту нѣ у држави едноставанъ народъ, него агломератъ народа, одъ коихъ сваки има особиту наравъ, особиту политичну прошлостъ, особите интересе, и сваки стои на различномъ степену политичнога и соціалнога развитка. Докъ Французка у државној разцентрализацији едноставнога и единако равнѣнога народа тражи већу политичну и соціалну крѣпкоћу, Аустрија нада се да ће е наћи у државној концентрацији, коя врѣђа све особитости, сва чувства, све интересе, и хоће да агломерацију етерогенскихъ живала стопи у амалгамъ, хоће природну, соціалну и политичну у нашемъ вѣку немогућностъ. А чимъ примамљивъ центрумъ те живлѣ? Уставомъ кому све у царству опозиціе пребацую да ограничава и правну слободу а камо ли да бы до стварне доводіо; буџетомъ, кога трећину гута само

войска, а дефицитъ, докѣ износи данакъ на грдну величину, отвара у будућности наймрачнѣи финанціалный и обште економный изгледъ; егемоніомъ нѣмачкога племена, кое према себи а не према интересима цѣлого агломерата удешава, трагомъ своихъ особенихъ старихъ традиція, обшту политику. Врло е тежко да тако што успіе, а не могуће да Аустрію консолидуе; ерѣ ако вѣштиномъ за часъ и успіе, тадѣ ће текъ, по нашемъ увиђаваню, наступити найозбильнѣи за Аустрію дани.

У нѣву грдну соціално-економску рану, поредѣ свію измѣна учинѣнихъ у либералномъ смислу, мы не смѣмо ни завити. — Довольно намъ е констатовати да и у Аустріи сама начела нешто збогъ тога што су неподпуна и смѣшана съ остатцима старихъ, а нешто збогъ оскудости либерализма у државномъ строю доводе на негативну слободу тимъ осѣтљивію што више трпе политично исторійски услови нѣнихъ народа. Да и централисте починю увиђати да бы, и безъ другихъ узрока, само економско станѣ у царству могло осуетити централизацию, или е текъ остварену покварити, то доказуе оппозиція кою су съ финанціе они сами започели противъ свога централистичнога Министарства. Ако они заборавляю на изворну природу царства коя е у агломерациа а не у амалгаму, ако превѣаю услове начела и начинъ коимъ могу функціонирати у држави да бы довела до стварне слободе, барѣ увиђаю да е народна економія природанъ темель свакой државной згради.

Кадѣ е у Србїи революція збрисала мусулманско племство съ великомъ имаовиномъ нашла се у народу савршена соціално-економска равнотежа. На томъ се темелю могла подићи найсавршенія држава, да е было више политичне свѣсти, а манѣ себичнихъ страсти кодѣ

поглавара. Али ови док су хтѣли еднакост међу собомъ у државномъ и соціалномъ обзиру, тежили су да утврде своју надмоћност надъ народомъ, да заведу опетъ племство и велику имаовину. Карађорђе хтіо ихъ е обуздати, и пао е са Србіомъ заедно; Милошъ ихъ е хтіо обуздати, успіо е, и Србію е одржао. Начело му е было монархія, наликъ славенской; тимъ се опозиція нашла приморана да притече монархичной уставности. Наравно е было да у дугой борби претѣра и една и друга страна. Тадъ су се страсти раздражиле, и моралъ обшти поѣваріо, па то е све странимъ упливима отворило врата. Подъ тимъ упливима скрoена намъ е садашня државна капа наликъ на европску. Стари Славени у Србіи быше на еданпутъ обучени у фракъ, панталоне, кравату и цилиндеръ; али бадава; у духу су увѣвъ остави они стари Славени. И Милошъ е было тай, па му се западня на држави ношня нѣ свидѣла. Пао е у нѣой; али е то было падъ само личный; дѣло му е остало, неподпуно истина, али на добромъ путу; осуетіо е повратакъ племства съ великомъ привилегованомъ имаовиномъ, а тимъ е спасіо у основу соціално државну еднакост, равнотежу. Са Србиномъ стегнутимъ у туђе одѣло, кое онъ нѣ уміо да носи, было е лако титрати се свакому на страни. Двіе револуціе іошъ се догодише, и друга поврати на престолъ остарѣла Славено-Срба. Онъ е садъ нашао све укрупнено и навито на европску: нашао е народно-економску равнотежу прилично уназађену, а аристократный духъ, нѣимъ угушеный, гдѣ наново пробія и иште да се развѣе у виду бирократскомъ. Народъ му се тужіо на свое станѣ, на вметове, на чиновнике сваке струке, на свештенство, на законе, на судове, на выше установе земальске; тужіо му се на унутрашньост и спољаньост,

на ствари и люде, на све. Каква грдна али величанствена и трогателна протестація противъ постоећега станя, премда су подъ сѣнкомъ устава у насъ владала еднакостъ и слобода!

Али е то была западнячка, више правна него стварна слобода, западнячка смѣса начела, слобода негативна. Народъ е осѣћао да га боли, и сву е кривицу обарао на люде, у мѣсто да е обори на стварь, која свудъ и свагда люде, таке или оваке, понайвише ствара. Покушало се тада кодъ постоеће ствари люде поправити строгошћу. Залуданъ покушай! Човѣкъ налази лако свакоякихъ средства да строгости измакне, и тадъ се поправља само спољашнѣ а не унутрашнѣ, чимъ обшта морална кварежъ само се увећава. Унутрашња поправка треба да му дође одъ саме ствари, да му се унутрашњомъ силомъ саме ствари наметне, и тадъ е поправка сигурна; еръ ако е човѣку могуће преварити личну пажню и утећи изпредъ строгости лица, нѣ му могуће утећи изпредъ ствари, која га свесилно и одасвудъ као воздухъ обузимлѣ. Ту нема кудъ, него мора се повити по ствари; неможе изъ нѣ изићи као ни изъ ваздуха, и ако изиђе, скончао е.

А у чему е та стварь? У равнотежному, према урођенима народу појмовима устроєню економскога, соціалнога, и државнога станя народа, дакле у економіи народной и строю обштинскомъ, у склопу соціалномъ, и строю државномъ, све то развѣсно, по слободоумнимъ начелима, а удешено према строю породичному, гдѣ се народни духъ pojavљуе са своимъ чистимъ елементима.

То се садъ најболѣ пойми у Русији, а и у насъ е то започео наслѣдникъ престола и правца старога

Славено-Србина, садашњи Кнезъ нашъ, на Преображенской скупштини. Најпріе е стварно затворио врата странному нелегитимному упливу да се држава независно, по собственой природы, развија. Дао іой е за то у помоћъ: 1. Народну дуго обустављену скупштину са слободнимъ изборомъ а съ гласомъ за сада консултативнимъ; 2. Савѣтъ, одузевши му монархичну повластицу лично непокретности; 3. Слободу умнога изјављивања рѣшену у начелу, кога се и наша цензура већъ придржава колико годъ іой допушта нѣна природа; 4. Финанцію основану на порези равнотежно удешеной према личному иманю и приврѣди. Дѣло преиначавања продужено е на Велико-госпођинской скупштини. Ту се у економномъ и соціалномъ погледу помислило на шуме, желѣзнице, и на реформу обштинску.

Слободњачка дакле начела која само види у држави Видовданавацъ и съ којима мисли да е све учинѣно, давно су већъ уведена; али у нашемъ западњачкомъ државномъ строю западњачки развиена и примѣњена, изводе већъ сада као годъ и у западу, на негативну слободу; па за то, само пазећи на начела, садъ се искључиво око строя ради, а жели се такавъ да начела у нѣму, слободно функционирајући, изведу на слободу позитивну у свему. Нашъ прелазъ, који већъ одъ шестдесетъ година трае, који се у почетку колебао између правца славенскога и западњачкога, па се одсудно западњачкимъ упутію, садъ опетъ по мало сврће къ правцу славенскому. Мы желимо да тимъ до края пође, и да се што брже сврши. Мы не смѣмо јошъ дуго на прелазу остати. Предъ нама стое или избројни дани, или дуга будућност. И едно и друго зависе одъ тога вољиво ће намъ прелазна епоха јошъ трајати, и на чему

ће насъ оставити, на фраку или на душанки. Садъ намъ е іошъ ласна свака реформа; іошъ равнотежа нїе у корѣну покварена; али до двадесетъ тридесетъ година бити ће можда касна, или баръ неће се моћи безъ найопаснїега соціалнога и државнога потряса произвести. На нашимъ садашњимъ нараштайма лежи најогромнїа одговорностъ.

Тако е, господине мой; вы мислите да намъ треба у унутрашњости консервативно стати, кадъ смо мы сви народъ и влада, іошъ у прелазу. Овай прелазъ дуго трае, іошъ се не свршава, а велики догађаи могу насъ данасъ сутра затећи са довољно не консолидованомъ интензивномъ силомъ. То сви увиђамо, па сви тражимо најбољи и најбржи начинъ консолидаціе. Нїе садъ ни єдному увиђавному и честитому Србину до страстне, малодушне, личне оцозиціе коју вы свудъ увиђате, него му е до унутрашњѣга сабирања и студирања озбиљна, до лоялна, слободна договараня, до проналазка и оствареня спасавајуће истине, еръ ту већъ нїе шале, садъ се цієпа судбина наша, садъ се спрема скоро рѣшенїѣ будућности ербске. Истина е не само у вашимъ правно-слободњачвимъ начелима, него и у нѣиномъ стварномъ либерализму, а овај зависи одъ законодавнога развитка начела, одъ нѣине административне примѣне, и одъ комбинаціе државнога строя.

ХІ.

У спољашной политици писаць хоће да ціо народъ стои узъ владу захтѣваюћи, као и она, само што е право; хоће јошъ да чекамо паметно спремајући се безъ престанка; хоће на послѣдку да влада предузме то спреманѣ.

Господине мой, сѣгисте се одвећъ касно тимъ дѣлимъ стварима. Читайте протоколе одъ послѣднѣ четири скупштине па ћете се увѣрити да нашъ народъ нѣ чекао вашъ савѣтъ да пристане узъ владу у свима питањима иностране политике, која у насъ башъ съ тога имаю озбилянъ карактеръ, што е ту влада само тумачъ народнихъ енергично изјавлѣнихъ жеља. Читайте такође збирку дипломатскихъ акта одъ прошлихъ година па ћете увидѣти да, и безъ вашихъ захтѣвања да влада србска постане предузетна, она быаше предузела више коешта што е наишло на јака опирања и протестаціе, и у пркосъ свему тому остала е постоянна у своимъ предузетцима. Дакле вашему „Хоћемо“ ту нема башъ нимало мѣста, еръ у насъ већъ бива, не оно што вы хоћете, него што хоће народъ и влада.

Како се види Вы немате у иностраной политици никаквихъ назора на садашњостъ, него сте се концентровали савъ у будућностъ, која ће намъ сама на сусреть доћи кодъ вашѣга спремања и чеканя. По томе нашъ дотични Министаръ имао бы се само бринути

да му остали другови неуморно спремаю по унутраш-
 нымъ струкама, а онъ бы спокойно чекао, само по
 гдѣкадъ одправляюћи, мало писманце своима на страни
 агентама. Ако нигдѣ, баръ сте овдѣ консервативацъ.
 Опомену ћемо васъ само на одну малу околностъ, коя
 вамъ се, као обично измакла, па вамъ руши и ову вашу
 дипломатску зграду, а та е околностъ, да ће тежко што
 бити одъ свега вашега унутрашнѣга спреманя кодъ
 спољшнѣга консервативнога чеканя; да, тежко да до-
 ћемо до унутрашнѣ трговачке интензивности кодъ гра-
 дова, до соціалне кодъ изузетнога положая странаца,
 до войничке кодъ спречаваня проти - автономскога, до
 политичне кодъ неизазиваня укупнога и никадъ правно
 непреставшега србскога права. У свему томе нѣ чекати,
 него е најживлѣ радити; па опетъ тимъ се ништа
 друго не добыва него могућностъ слободнѣ и интен-
 сивнѣ унутрашнѣ раднѣ; дакле нужда се сама на пола
 подмируе. Остае друга половина; то естъ, спољшня
 радня у смислу будуће екстенсивности; а то е радня
 разновидна и грдна, съ којомъ такође нѣ чекати; уну-
 тра сабраной и свестручно уређеной интенсивной сили
 треба врчити на страни и благовремено равнати путове
 како бы, у датомъ случаю, кои е еданъ за чеканѣ, та
 сила постала лакше, брже и савршенѣ екстенсивна.

Кадъ сте хтѣли казати шта у страной политици хоћете,
 требало е, да бы смо васъ могли разумѣти, ствари
 спецификовати, баръ у толико да ихъ можемо нада-
 врѣти, а не завити се у обште изразе „спремаймо се
 и чекаймо.“ То е најлакши начинъ, да се све каже,
 а у ствари не каже ништа; то е пѣсма, коя већъ у
 насъ међу старе пѣсме предази, и опоминѣ насъ на нашу
 јошъ старию пословицу: „докъ се мудри намудроваше,

луди се науживаше.“ Ніе намъ дакле ни у споляшньимъ сношеняма до консерватизма, съ коимъ, као годъ и съ цѣлимъ вашимъ програмомъ, стоите самъ у земљи сръбској, него намъ е до мудро смишлѣне а отважне иницијативности и постоянства у радњи све више и више поля освајаюћой.

Свршили смо съ нашимъ Видовдановцемъ; али пріе него се съ њимъ опростимо погледајмо га јоште еданпутъ у цѣлости.

Политично-економски либералацъ изишао е на полъ негативне слободе коіомъ народъ остае сиромашанъ, а могу се обогатити само поедина лица, а особито дружине кадъ су добро уређене и сповне, главницама снабђене и разгранате по земљи. Таковихъ дружина међу Србима нема, али бы у Србіи могле постати: *timeo Danaos et dona ferentes*.

Политично - соціални консервативацъ у ствари е изпао понайвише либералацъ, кадкадъ и радикалацъ, а само у штампи и дипломаціи консервативацъ.

Публицистични дуелиста дигао се у бой онда кадъ су съ поля сръбскога новинарства изчезли стари лични опозиціоналци. Не нашавши ту никога, да му трудъ не бы залуданъ быо, уобразио е предъ собомъ начелну опозицію, и почео се съ празнимъ сѣнкама зубато тући; али на послѣдку приближио имъ се, съ њима се душевно руковао, и међу њима изчезнуо. Гдѣ си быо? Нигдѣ; шта си урадио? Ништа. А како се догодило писцу да, излетивши на полъ съ најбольомъ намѣромъ да брани владу, у ствари е нашао недостатака, те изпао прави опозиціоналацъ? Начиномъ сасвимъ природнимъ, чимъ е хтіо казати шта онъ лично хоће, и тако стао на полъ своевољности.

Свака опозиція пази „сѣ гледишта начела на животъ“ то естѣ, критише основано или неосновано начинѣ коимѣ влада изводи начела у пракси; на противѣ свака влада“ изѣ живота пази на начела „то естѣ, на државни животъ начела примѣнюе, како їой се види да ће најболѣ бити. Ко хоће да брани владу мора сѣ нѣомѣ стати на едно полѣ, а то е, полѣ живота према начелима, и доказати да ихѣ она ваљано изводи у пракси; али Видовданавацѣ на противѣ стао е, и незнајући; на опозиціоно полѣ начела према животу, па е у овомѣ морао наћи недостатка, коє бы наша и свака опозиція; ерѣ ни у коєга народа, кои е као нашѣ у прелазномѣ стану начела не могу бити колико треба у пракси развѣна. Опозиція такова была бы и неправедна и непрактична а постала бы и недостойна, кадѣ бы подѣ покриваломѣ хвале владу у ствари критиковала. Некѣ далеко буде одѣ нашега народа сваки езуитизамѣ а особито политички; некѣ се чисти у политици карактери образу; кадѣ хвале да хвале, кадѣ критишу да критишу, а едно и друго безѣ заноса, тихимѣ излаганѣмѣ своихѣ разлога. Али и хвалити и критиковати у едно врѣме исту стварѣ, показивати недостатке и поправке у ономє што се најпре похвалило и обећало да ће се доказати да подпуну хвалу заслужує, износити у виду общтега интереса интересѣ едностранѣ и земљи иностранѣ, то су ствари коє заслужују да буду најстрожіє осуђене.

Мы смо тако исто удалѣни одѣ безусловнога систематичнога опирања влади, као и одѣ безусловнога систематичнога владе хваленя; ерѣ прво не просвѣштава ни народѣ ни владу, него ихѣ раздражава; а друго ихѣ утврђує у правцима, ако и погрѣшнимѣ, те ихѣ опасно успава. Кадѣ самѣ погрѣшио ко ми добра жели,

тай ће ми погрѣшку казати и доказати ономъ поштено-
умѣреномъ слободомъ, кою црпи изъ свое добре намѣре.

Овакимъ начелима вођени приступамо другому
раздѣлу ове студије, да поредъ Видовдановчева „Шта мы
хоћемо“ изложимо у кратко „Шта бы, по нашемъ уви-
ђеню, Србији требало да се најбољѣ развие. Наше мисли
не даємо читаоцима као „непромашне“, него ихъ само
подвргавамо нѣиному размишљавању и суду.

Шта Србији треба ?

I.

Премда смо крозъ савъ првѣй раздѣлъ дали до-
вольно увидѣти каква су намъ соціална и државна
обшта начела, ова ћемо ипакъ на почетку овога другога
раздѣла конкретнo, а у погледу теорійскомъ и правич-
номъ, изложити.

1. Еднакостъ и слобода природни су *правни* услови
свакому людскому друштву. Ти су услови само онда
изпунѣни кадъ постану *стварни*; а стварни су кадъ е
правично уређеномъ правномъ слободомъ настала међу
свима члановима друштва така материјална и душевна ед-
накостъ, каква е могућа кодъ разлике свакога члана у
материјалнимъ и душевнимъ *каквоћама*.

2. Да слобода обшта буде правично уређена нѣна
начела не могу се абсолютно, до края, на лица примѣ-
нявати; еръ бы тадъ породила абсолютностъ личну, коя
руши обшту слободу друштва. Нека свакъ буде безъ
края слободанъ, а то е самовољанъ, па ће одма ячи над-
владати слабѣ; постаће царство силе, робство. Али то
ограниченѣ мора стати на оној точки, гдѣ починѣ *правна*
и стварна равнотежа између лица. Ако ограниченѣ не
дође до те точке тадъ порађа личну абсолютностъ у
друштву; ако прево те точке пође, порађа абсолютностъ
у држави. И у едномъ и у другомъ случаю абсолютностъ
е толика, колика е и удалѣностъ одъ равнотежне праве
точке, а што е више удалѣности то е манѣ благостаня
у друштву, и крѣпчине у држави.

3. Као што се лица разликују међу собомъ по спољашњимъ изгледу и унутрашњимъ каввоћама, тако се исто разликују и дружтва, народи. Сваки е народъ права друштвена личностъ. Као годъ што према каввоћама и појмовима свакога лица треба ти удешавати свое владанѣ, ако хоћешъ да се съ тимъ лицемъ спојишъ и съ њимъ се армонично окрећешъ, исто тако треба према каввоћама и појмовима свакога народа удесити средства и начине, коимъ ћешъ га водити равнотежној точки, ако хоћешъ, да га лако водишъ, да се у путу не догоди између тебе и њѣга неспоразумѣнѣ, распра и борба. Другимъ рѣчима то значи, влада валя да е устроена по духу народному; народъ мора огледати свой духъ у своемъ найвышемъ кругу, у влади. Тадъ е њихъ двое нераздѣлно као душа и тѣло; обое яко и срећно колико годъ то могу бити по себи а у околностима у кое ихъ е природа поставила. Дакле *правна и стварна равнотежа функционирајука у народномъ виду*, то е савршенство свакога друштвенога строя, идеално средство свакога народа, да дође до свое цѣли.

4. Клицу друштвенимъ и државнимъ појмовима народа валя тражити на његовомъ породичномъ огњишту. Та се клица, кадъ е своему природному развѣянью оставлѣна, већъ ясно опажа у строю обштинскомъ да се може по овому опредѣлити и строй државни. Е ли овај последњи съ првимъ еднообразанъ а народу свойственъ, тадъ се државлянинъ свудъ, и у обштини и у држави, налази и осѣћа у своме живлю као годъ и у породици; нѣ ли, тадъ е виолентирана народна наравъ, између дружтва и владе постои антагонизамъ. — Дакле практично начело да се влада и народъ не отуђе, већъ да влада уводи къ равнотежи лакше и брже народъ,

єсть ово : точно проучити природу склопа породичнога и строя общинскога у найдалѣ познатої епохи народнога живота, па по тимъ поимовима и крозъ нѣхове споляшнѣ форме државомъ остварене водити народъ правой точки равнотеже. За то држава се народу крои по нѣговой общини, а не община по држави.

5. Ни єданъ народъ іошъ не стои на той точки ; за то она іошъ и остає идеалъ. Сви су манѣ више одъ нѣ удалѣни, како є у кога свѣсть човѣчанскога права развієна ; сви манѣ више народнимъ правцемъ къ нѣой иду како є у кога развієна свѣсть народна. Све докъ народи дотле и тако не дођу, треба имъ одбїяти сваки систематични консерватизамъ. Нема бити станка до прис таништа.

6. Свака власть долази природно влади одъ народа. Али общте добро народа и владе захтѣва да у ове буде више власти што є у онога манѣ развієне свѣсти ; а колико годъ расте народна свѣсть да толико опада претежна владина власть, докъ и єдна и друга не дођу на свою праву мѣру. Све дотле влада, укланяюћи народу сѣ пута тегобе, помагаѣ му свимъ могућимъ средствамъ да се што брже развіє ; а чимъ є до подпуна развитка дошло, чимъ є народъ стао на стварну равнотежу коя єднообразно функціонира у породици, общини и држави, влада треба да се одма одрече свога титорства, а остане само чуварка равнотеже, и настойница да иста што више морална и матерїална благостаня произведе у друштву. Такова увиђавностъ и лоялностъ владе може сама улии народу оно повѣренѣ изъ кога изтиче сѣ єдне стране народно поштованѣ према законитости, а сѣ друге владинъ ауторитетъ, то єсть сталностъ друштва и морална ячина владе. Али ако ова

не поступа лоялно съ народомъ на путу развіяннѣ, но хоће да га задржава на свакомъ коракѣ и преко нужднога времена да свое тѹторство отегне, тадѣ посіе неповѣреніѣ одѣ кога ће и влада и народѣ добыти найжалостніи плодѣ.

7. Прва и найвећа брига сваке владе мора та бити да сатре све постојеће узроке квареннѣ економске равнотеже, да далѣ не напредуе, па у исто врѣме да постави услове коимъ ће та равнотежа морати да се поврати а и моћи ће да се одржи. Самомъ економскомъ равнотежомъ дотѣраће се све друге, мирно ако влада помаже, бурно ако смета.

Све дакле сводимо на три теорійска начела и три практична, или начелна правила, и на економски темель. Прво намъ е у теоріи начело *еднакостъ и слобода по праву и у ствари*. Поредѣ тога стои у практики начело: *ограниченіѣ личне слободе све до друштвене равнотеже*. — Друго намъ е теорійско начело: *народностъ у духу и у форми*; а практично: *ученіѣ духа и форма народнихъ у породици и првобитной обштини*. — Треће намъ е теорійско начело: *напредакѣ, дакле одбіяніѣ свакога консерватизма докле годѣ народѣ нів дошао до правностварне савршене равнотеже народно функционирајући*, а поредѣ тога начело практично да влада на то употреби властъ, кою има одѣ народа, по законима савршене правде. — Найпоследнѣ и народѣ ће и влада найбрже и найболѣ успѣти, ако свему поставе за темель економску равнотежу.

Према овимъ начелима изложићемо у кратко наше народно главно требованіѣ.

II.

Тврдоћа цѣле друштвено-државне зграде зависи по-
найпріе одъ нѣнога економскога темеля, ерѣ благостанѣ
той е згради цѣль. Гдѣ е матеріялнога благостаня ту
мора доћи и душевно: просвѣта, слобода, сила. У бла-
гостаню нѣсу напредніи они народи у коихъ е найвише
богатства, него они у коихъ е богатство најболѣ по-
дѣлѣно; ерѣ у првихъ бива сиромаштва кодъ веѣине,
а у другихъ нема га нигдѣ; у првихъ кодъ сиромаша
бива манѣ просвѣте, манѣ стварне слободе, манѣ мо-
ралнога развитка, а више превртљивихъ страсти него
кодъ богаташа; у другихъ пакъ съ болѣ изедначенимъ
богатствомъ болѣ е изедначена и просвѣта и стварна
слобода и морални развитакъ, а страстима превртљи-
вимъ нема хране. Ето како економска равнотежа произ-
води све друге, и народной е згради найпоузданіи темель.

Како Србія стои у томъ погледу? Шта е у нѣой
природа учинила, а шта су учинили люди?

Природа е на ню просула богатство најобилніомъ
рукомъ: свакояке руде у земљи, све саме нѣиве, ли-
ваде, шуме, воде на земљи, умѣрено поднебіе надъ
земљомъ; средиштни положай између три мора а на
разкршћу великихъ свѣтскихъ путова! Ту су давле
сви природни услови за развитакъ и землѣдѣлства и
рукодѣлства и трговине, то естъ, за свестручни еко-
номски развитакъ. Како су се люди окористили тимъ
условима природнимъ? Никако све докле ихъ варвар-
ство яче притискиваше него што ихъ изазиваше природа.
Кадъ наметнуто имъ варварство са себе збацише на-
ѣоше се, истина, кодъ богате природе сви сиромаси,

али сви надъ богатомъ природомъ еднаки господари. Дакле найбільи економски темель стаяше предъ нѣма: природно богатство равнотежно подѣлѣно. На такомъ темелю а кодъ просветнихъ средства нашего времена не подиѣи найсавршенію државу, не развети велико у свакомъ обзиру благостанѣ, то бы было знакъ крайне државне неспособности.

Али те среѣне унутрашнѣ околности быше намъ парализоване околностима споляшнѣмъ. У овима е єдини првобитни узрѣвъ света нашего зла. Ако су се крозъ овихъ шестдесетъ година у насъ развили страсти политичне и періодични преврати, ако просвѣтно, економско и државно станѣ нѣ у Србіи онолико напредовало колко е было праведно очекивати кодъ напоменутихъ природнихъ услова равнотежно у друштву подѣлѣнихъ, ако се та среѣна равнотежа и у друштву и у држави веѣ мало изкварила, тому, идуѣи одъ узрока на узрокъ, наѣи ѣе се да е извори само у споляшнѣмъ политичнимъ околностима Србіе.

Те су се околности мало по мало на болѣ окренуле, а побольшале се и неке унутрашнѣ добиткомъ просвѣте и изкуства у приличной мѣри. И слободни смо сѣ поля и способни унутра; па е крайнѣ врѣме да најживлѣ пріонемо свѣсеному раду. Зауставити далѣ кваренѣ економске и државне равнотеже, па ову повратити на свою праву мѣру, и у исто врѣме обезбѣдити їой средства да се на той и у будуѣе одржи, то е прво требованѣ наше землѣ; а за нѣмъ долази друго, то єсть: развити равнотежу на тай начинъ да се тимъ развиткомъ добѣе најсолиднѣи а највеѣи развитакъ дружтва и државе.

Садъ треба метнути прстъ на саму рану и видати е како се болѣ зна. Назначиѣмо дакле гдѣ намъ се квари равнотежа у друштву, а гдѣ у држави; па како да се свудъ поправи, и упутити развитку. Дружтво е на првомъ реду.

III.

Може се рећи да за садъ у Србији само двіе економске силе знатно раде, а то су: землѣдѣлска и трговачка, или *прометна*. Сила индустријална, или *прерадна*, текъ е у свомъ првомъ руководѣлскомъ періоду, то есть у періоду простихъ заната. За садъ дакле треба се о првимъ двѣма силама најживлѣ бринути, а међутимъ ни трећу не губити изъ вида, него на противъ журно спремати іој најзгодніе полѣ, и къ истому равнати іој вѣшто путь. То е у економскомъ погледу задатакъ онахъ кои управляю судьбиномъ нашего народа. Што брже и што болѣ развити намъ треба народну економию; ту намъ е главный изворъ силе, првѣй условъ спасенію и будущности. То е већъ одавно требало да е учинѣно; али кадъ збогъ рѣшавихъ околности ніе могло бити, напнадити валя брзиномъ и вѣштиномъ учинѣный губитакъ времена. —

Народъ намъ е іошъ у суштини землѣдѣлацъ, па већомъ изключивошћу него други народи себи изъ землѣ црпи средства за животъ. По производству землѣ равна се изключиво свака нѣгова радня, савъ нѣговъ потрошакъ. Есу ли га само двіе лѣтине издаде, одма му обумиру ске друге економске силе, стаю и занати и трговина; еръ у земљи нема великихъ главница ни фабрика да се троши одъ готовине, или да се купую туђи производи, прерађую водъ куће и опетъ на страни продаю, те баръ тако да, поредъ унутра пострадавшихъ селяка, одрже се како тако иностраномъ помоћу раденачки и трговачки многобройни разреди. Отудъ се види да е у економскомъ погледу землѣдѣлство у Србији

іошъ изключиво животно питањъ, єдиный правный то-
пломѣръ економскога станя.

Али тай топломѣръ почео се кварити. Докъ е у
почетку свака наша землѣдѣлска породица имала свою
землю, садъ се многе налазе безъ землѣ, а то породице
страномъ овдашнѣ, страномъ дошлячке. *) Тимъ у насъ
ниче клица землѣдѣлскому пролетаріату, коіой су са-
дашнѣ наше околности згодне да се развіе, и коначно
намъ у темелю поквари економску равнотежу, а съ
овомъ и сваку другу. Већъ почетакъ кварежи у еко-
номіи означенъ е почеткомъ кварежи у моралу народ-
номъ; онай е одма тако дубоку бразду засѣкао у дружтве-
ный животъ да е влада морала на више мѣста већъ
употребити и изванредне најяче репресивне мѣре. Репре-
сія може да заустави зло, али га не изкорѣнюе; чимъ
она престане, зло изъ оставлѣнога корѣна опетъ ниче.
Мы смо съ тога најпріе за зауставляњъ, па одма за
изкорѣняванъ. Изворъ дружтвеному злу нѣ скоро ни-
када еданъ; оно е као и рѣка коя долази изъ выше
малихъ уедно сливаюћихъ се потока.

Зло наше у землѣдѣлскомъ кругу стои дакле у

*) Већъ е овай чланакъ быо у штампѣ кадъ су насъ званичне
новине изнепадиле закономъ о насељаваню странаца. Поздравлямо тай
законъ тимъ радосніе што садржава неке најпрече услове за могућ-
ность насељаваня и обстанка населѣника. Ти ће се услови ямачно
допунити и бољ развити кадъ се у насъ уреде и развію обштинска
средства, коя сходнимъ уредбама могу далеко довести, и држави
олакшати посао. Да смо пріе 20 година системали насељаванъ садъ
бы Србія имала удвостручено жительство, удвостручену количину
произвођеня народнога и државнофинансійскога. Србія е оаза у
Турской; свакъ ће се ту радо склонити, само ако му се пружи
могућность обстанка, особыто сада кадъ Азія блюе на наше предѣле
свое варварске орде. Нашъ Министаръ финансіе овимъ е єдинимъ
закономъ баціо сѣме многому добру, коє ће се дати скоро осѣтити,
ако се законъ широко узпримѣнюе.

томе што су многе овдашње и дошлячке породице сасвим безз имаовине, многе безз довольне имаовине, а многе се неимаовини клоне. Тому злу не може се другачіе доскочити него повраћајући опетъ прву врсту породица у подпуну имаовину, а дајући другой врсти средства да имъ имаовина коначно не измакне, и да се укрѣпи. Кадъ се то учини, онда ће се само бити зло зауставило, а не изкорѣнило; еръ као што су пріе многи съ имаовине пали у неимаовину, тако ће и опетъ пасти, а поредъ нѣхъ іошъ ће и други непрестано падати, ако се не укину сами узроци кои су неимаовину произвели. Дакле треба изнаћи и те узроке, и начинъ коимъ се извѣстно могу изкорѣнити.

Мы налазимо узровъ обшти у томе што є у насъ опала количина произвођеня личнога, а скочила количина потрошка, и то таковога потрошка кои свепородну економію не крѣпи. *) Увѣрени смо да нашъ селякъ садъ манъ одъ главе производи а више троши него што є то было пріе тридесетъ година. Онда є свакому нешто претицало одъ производства преко потрошка; сада већъ мало є таковихъ, и ти су напредни; неки текъ подмирую трошакъ производствомъ, и ти се іошъ држе; невидга већъ не подмирую, и ти падајући све више у дугъ

*) Потрошакъ производѣни веће прометанъ у народу, користанъ є по обштимъ економскимъ основима. Али є тай прометъ само онда свима користанъ кадъ стои у саразмѣрности трошенъ са произвођеніемъ, и кадъ се промѣћу у народу производи кодъ куће прерађени више него страпи; кадъ одъ домаћега земљдѣльца домашній радникъ узимѣ сурове производе, прерађує ихъ и предає домашему и страному трговцу. Али кадъ се промѣћу у земљи све сами производи туђе индустріє, кадъ тай прометъ све више скаче поредъ већега домаћега потрошка, а међутимъ пада количина домаћега произвођеня у саразмѣрности са жителствомъ, очевидно є да чимъ се здраво поквари равнотежа између овога двога, мора ће и трговачки прометъ најпосліє престати.

клоне се неимовини; а неки су већ на исту и спали. Да сада тако стоимо, о томе смо се свудъ лично освѣдочили; а да смо пріе онако стаяли, то намъ засвѣдо-чава уздишући сваки старіи селякъ. Али многи грађа-нинъ тежко ће вѣровати тому узроку, то есть, да се у насъ садъ одъ главе манѣ производи него некада; већ пріе ће мислити да се више троши него што залеже и само умножено производство. Мы смо ипакъ увѣрени да и еданъ и други узрокъ постои; шта више, да в опаданѣ личнога произвођеня много криво и самому умножаваню личнога трошеня. То се дае и раціонално доказати и фактично опицати; тимъ улазимо у изтра-живанѣ поединихъ узрока, кои су горепоменутый обштый узрокъ произвели.

Први и најважніи лежи у разкиданю нашихъ задру-га. За садъ у насъ єдина вадруга надокнађава у кругу землѣдѣлскомъ све наше економске недостатке, а ти су: недостатакъ руку и стройнога оруђа, недостатакъ поединихъ главница и землѣдѣлскихъ фондова, недо-статакъ народнога фабрикованя. Укини вадругу, па ти недостатци падаю свомъ тежиномъ своіомъ на усамлѣна землѣдѣлца, и сатиру га за кратко врѣме; сатиру га не само одузимаюћи му пређашню силу и средства за произвођенѣ, а ничимъ ихъ не накнадивши, него и навалююћи на нѣга далеко већи потрошакъ. Докъ у задрузи има довольно руку, марве и свихъ другихъ сред-ства за польско и домаће произвођенѣ, изванъ нѣ нема ихъ довольно, дакле пада му и могућность личнога произ-вођеня; докъ у задрузи манѣ троши на зграде, оруђе, хальине, покућанство, светковине, кулукъ и порезъ, из-ванъ нѣ мора трошити далеко више; дакле расте му потреба трошеня. Метнимо садъ на єдну страну мѣрила

уманѣну силу произвођења и немогућност да е у садашњемъ нашемъ друштвеномъ станю довољно накнади, а на другу страну метнимо необходну нужду повећаногa трошења, па ћемо поимити како ова друга страна мора природно све дубљѣ притезати, докѣ не спадне на дно *неимовине*. Како лична количина производства у задрузи расте а потрошка пада; како на противѣ изванѣ задруге више се троши а мањѣ производи, то ћемо најболѣ разяснити примѣромъ изъ живота. Узмимо яку и имућну задругу одѣ четири оженѣна брата са сестрама и дѣцомъ. Имаю четири плуга съ нужномъ марвомъ те съ њима раде; дѣца су имѣ узѣ плугѣ, или за стокомъ на паши. Една е жена редуша за све друге, друга е станара, остале преду, ткаю, плету, шію што е нужно за простирне и халѣине. Плугови, ярмови и многи други алати праве се понавѣше у кући. Ни еданѣ посао не став ни онда кадѣ се иде на кулукѣ, у судѣ; кодѣ довољно руку сваки се врши у свое врѣме, уредно и съ домаћимъ силама; штеди се и на самомъ порезу. Све скупа узевши, троши се само одѣ производства, а издатци су у новцу мали, па и ти производствомъ надкрићни. — Али четири брата подѣлише се; сваки е узео поредѣ свога тала по еданѣ плугѣ и четири вола. Садѣ у мѣсто ваята треба за свакога подићи кућу, комору, и друге зграде, треба подѣлити и покућанство. Ту су већ велики издатци; али съ њима е текѣ почетакѣ. Сваки е братѣ приморанѣ узети момакау службу и плаћати надничаре; иде ли каквимъ посломъ одѣ куће, земљѣдѣлски посао или му став, или се злочесто а већимъ трошкомъ врши; нема кадѣ да самѣ прави коекакво оруђе, већ га купуе; самѣ плаћа читавѣ порезѣ, и издржава све общте тегобе. Жена му едва

свршує домаће послове, а о женскомъ производствѣ, као, преденю тваню не може бити ни говора; што се одъ простирана и хальина пріе у кући радило, садъ се све мора куповати. Е ли му пакъ кои во пропао, ако нема одкудъ да другога купи, тадъ не може већъ ни да оре, или мора съ другимъ уедно спрезати, па оре манѣ него пріе; исто тако и манѣ сіе ако нема да плаћа момке и надничаре. Посліе три или четири године како су се раставили, сваки усамлѣный братъ ямачно манѣ производи него што су сва четворица скупно производили. Докъ се у задрузи све радило собственимъ силама, изванъ нѣ ради се понайвыше новцемъ; докъ су се пріе домаћи производи прерађивали већомъ страномъ домаћимъ рукама за потрошакъ породичный, садъ се све више троше производи прерађени на страни, те се често купую не само производно добивенымъ него и позаймлѣнымъ новцемъ, кои на тай начинъ и изъ породице и изъ землѣ отиче, оставляюћи међу нама само найманъи діо добытка, то єсть, трговачкій постотаѣъ.

Свака землѣдѣлска кућа коя има свою землю налази темель производной сили или у своіой челяди, или у своіой главниці, или изванъ свога круга, у главниці дружтвенной. У насъ дружтвенна главница нїе развіена, па кадъ нъой притече землѣдѣлацъ, обычно є пропао; остає му дакле изълючиво породица. Докъ є та у скупѣ онъ има, нешто у челяди нешто у главниці, све што му є нужно за произвођенъ; а колико се скупъ задружни раздроби, толико му се умали и могућство самога личнаго произвођеня, а увећа нужда потрошка. Дакле задруга є у насъ главный условъ землѣдѣлской равнотежи докле годъ се друство тако не развіє, да у нѣму одвоеный одъ задруге землѣдѣлацъ узможе лако наћи пробытачна

средства за произвођенѣ коя в заедно са задругомъ изгубію.

Другій поединый узрокъ тай в што се многи одъ селяка упуштаю немислено у тргованѣ безъ довољнога капитала, знаня и изкуства. Такови одступе за свагда одъ плуга и мотике, задуже кућу и землю да дођу до главнице, то естъ, даду извѣстно за неизвѣстно. Ако су сами, у землѣдѣлскомъ произвођеню оставлѣномъ млађима трпе великѣ уштрбѣ; ако су у задрузи, капиталишу за себе, постану према задруговима као неки господари, и они найпріе, было тимъ было упропашћенѣмъ задружне главнице, даду повода да се задруга разметне. То су понайвише и сеоски зеленаши кои цѣде сиромашніе породице, и ускораваю нѣину пропасть. На послѣдку и сами пропадну, изгубивши и главницу и презадужено польско добро. То в обычный свршетакъ нашихъ сеоскихъ спекулаша. Поредъ свое куће уназаде и многе друге, уназаде, то естъ, силу произвођеня.

Кадъ се овима узроцима додаду јошъ неки кои су се постепено у народу ширили, као поразно дѣлованѣ механа, напуштанѣ своју грана некадашнѣ ситне народне индустріе садъ замѣнѣне съ производима индустріе стране; неумѣрено трошенѣ при свима свечанимъ породичнимъ приликама, дангуба о толикимъ празницима, у парничареню, свѣдоченю, бывшемъ заграђиваню нѣива, коя дангуба толико в огромна да кадъ јој се јошъ придода и она кою непогода причинява, мы сумнямо дали у обште нашъ селякѣ ради пуна три мѣсеца на годину; кадъ дакле узмемо на умъ скупъ само овдѣ наведенихъ узрока, а има јошъ и другихъ, и нѣино убитачно дѣланѣ на радъ и сву землѣдѣлску економію, тадъ ће се лако поимити да истомъ мѣромъ којомъ су

се они развіяли у народу, морала е опадати количина личнога произвођеня а скакати количина трошеня; кое опаданѣ и скаканѣ идући све далѣ мораше и мораю доводити до неимаовине. —

По природи зла опредѣлуе се природа добра кое му се противоставля; према узроцима првога средства за друго. Зло неимаовине треба замѣнити добромѣ имаовине; али ова валя да буде савршена ако се хоће да узможе крѣпко обстати и напредовати. Давле кадѣ кажемо сваки у насѣ землѣдѣлацѣ валя да е ималацѣ разумѣвамо ималацѣ толикога и такога простора за обрађиванѣ, а толикихѣ и таквихѣ средства за произвођенѣ, да овимѣ узможе подмиривати савѣ свой потрошакѣ. То е бити солиданѣ ималацѣ. Просторѣ му е земля, а средства стока теглећа и хранећа, оруђа, радна снага, нужне, зграде и новацѣ.

Овдѣ се морамо мало упустити у подробности да обяснимо услове солидности землѣдѣлске имаовине.

У обзиру простора само е солиданѣ ималацѣ онай селякѣ кои има довольно ораће землѣ да храни свою челядѣ, довольно ливаде да храни свою стоку, довольно шуме за свое зграде, оруђе и за огрѣвѣ.

У обзиру средства само е онай солиданѣ кои има а.) одѣ стоке, четири вола за оранѣ; најманѣ еднога коня за яшенѣ и вршенѣ у друштву; одну краву, или нужданѣ брой буди оваца буди коза за присмокѣ, вуну и кожу, и еданѣ парѣ свиня; б.) одѣ оруђа, плугѣ, дрлячу, кола и оруђе ситно; в.) одѣ радне снаге, најманѣ четири радника; г.) одѣ зграда, кућу, кошару, кошѣ и амбарѣ; д.) поредѣ свега тога валя да има нешто у готовини за неподвижене случаеве.

Таку само имаовину сеоску мы сматрамо као под-

пуну, савршену, у станю да се одржи и да напредуе; едну іюй само одъ горенаведенихъ ствари недай или одузми, па си в осакатио, у основу парализовао, и осудио на постепено пропадањѣ, кое се неимаовиномъ окончава. А садъ питамо в ли и само половина нашихъ сеоскихъ породица тако снабдѣвена просторомъ и средствама? Ніесу ли у насъ веѣиномъ имаовине веѣѣ сакате, па зато пропасти клонеѣе се? А поредъ тога ніесу ли и многе нашихъ породице веѣѣ остале безъ свакога иманя, као што све единако остаю и многе дошлячке, найвеѣомъ штетомъ земальске населѣности, народнога произвоѣеня и државнихъ прихода? Треба давле изнаѣи начине коимъ ѣе се свака у насъ сеоска породица I. поставити у иманѣ довольне нѣиве, ливаде и шуме, довольного броя теглеѣе и хранеѣе стоке, оруѣа и руку, а довести до зграда и готовине; II. обезбѣдити у државини свега тога тако да ни сама не узможе ништа одъ државине отуѣити, ни вогодъ други да в узможе државине лишити. У набавлѣню в свега тога подпуность имаовине, у обезбѣѣеню в солидность; безъ нѣне и подпуности и безбѣдности мы в не сматрамо као способну да буде поузданъ економски темель дружтву и држави.

Да бы се найприродніимъ нама начиномъ неимуѣне, или у иманю сакате, сеоске породице довеле до подпуна иманя, а све скупа у подпуномъ иманю обезбѣдиле, треба докучити какви су поймови и у нашего и у свио славенскихъ племена о притяжаню.

Народи германско-латински зову притяжанѣ *своиномъ*—*propriété* —, а мы по пучкомъ старинскомъ изражаю зовемо в *државиномъ* — *tenue* —. Ове двіе рѣчи одериваю огромну разлику коя постои измеѣу западнихъ и

славенскихъ племена у пойму притяжання. Западнякъ освая природу, Славенинъ в само запрема и држи ради уживаня; лично, найстаріе освоєнѣ ствара западняку и лично изключиво право притяжання; Славенинъ, кои не пойми право освоєня, не пойми ни право такога притяжання, а іошѣ манѣ нѣгову изключивость; нѣму свакій подеднако човѣкъ, како га природа раѣа, добыва и подеднако право на уживанѣ природе, као годѣ што види да га имаю и сви други нѣни живи створови, одѣ найвеѣега до найситнѣега, одѣ найразумнѣега до найтуплѣга. Чимѣ си ми, мати природо, дала животѣ, сѣ нѣимѣ си ми дала и право на сва тобомѣ створена ми средства за животѣнѣ. Тако мисли найвѣрнѣи и найправеднѣи природе синѣ, Славенинѣ. Изѣ овога еднога основнога пойма каква грдна разлика измеѣу славенскога и западнячкога свѣта не мора се развити у свима правцима друштвенога живота! како другѣе обштинско и државно право и уреѣенѣ, другѣя начела у законодавству и адмистраціи! Почемѣ се овдѣ занимамо са землѣдѣлскимѣ разредомѣ друства, да видимо за садѣ како се само у обштинскомѣ животу горереченый поямѣ развіо. У Руссіи іошѣ и данасѣ земля в сва обштинска, а землѣдѣлске породице діеле в меѣу собомѣ према брою глава, па свака свой діо обраѣує за свое уживанѣ. Ту в дакле правный притяжатель сасвимѣ абстрактанѣ — обштина — а породице само су стварни уживаоци тога абстрактно-правнога притяжання. Тымѣ однимѣ и дата в и обезбѣѣена в у начелу равнотежна имаовина породицама; ерѣ како оне правно не притяжаваю него само стварно уживаю, очевидно в да немаю право ни продати, ни поклонити, ерѣ в све обштинско. Дакле, пытаѣе насѣ когодѣ, по нашемѣ народномѣ пойму поединый

човѣкъ и нема право на притяжанѣ, него само на уживанѣ? Има га и поединый, али не надѣ природомѣ коя е и самога нѣга створила, него надѣ стварима кое е самѣ онѣ изѣ природе своимѣ трудомѣ произвео; дакле Славенинѣ е правный притяжатель само свога производнога створа, а не природнога добра; прво и притяжава и ужива изключиво, а друго само наймлуе у природе и ужива саразмѣрно съ другимѣ нѣму еднакимѣ природе синовима. Каква дивна философія у такомѣ мишлѣню! Каква правична и слободнячка еднакостъ! А опетѣ како смо далеко одѣ комунизма давајући лицу абсолютно право притяжання надѣ личнимѣ производствомѣ, а оставляјући му само релативно право уживання надѣ добромѣ природнимѣ — земљомѣ — кое су сви еднако люди, дакле община, народѣ, еднии абсолютни правни притяжельи! Огудѣ изпада и велика разлика у пойму о *личной слободи*. Ову врѣђашѣ западняку кадѣ му закономѣ забранюашѣ да неможе до извѣстне количине землю продати, ерѣ чимѣ онѣ мисли да е правный притяжатель не само произведенога изѣ природе него и самога природнога добра, мора посве логично и мислити да може са обоима абсолютно располагати, и да му повређуе право и личну слободу сваки законѣ кои га у томе спречава. На противѣ Славенинѣ кадѣ мисли да су съ нѣмѣ сви люди — община — природни притяжательи природнога добра — землѣ —, а онѣ лично, да е савршенѣ господарѣ само личнога изѣ природе произведенога добра, не може се логично осѣтити поврѣђенѣ у *личной слободи* забраномѣ да землю не продае, ерѣ онѣ и нѣе правный притяжатель землѣ, него община, дакле не може му се поврѣдити право кое нема. Лична бы му се слобода онда само поврѣдила

кадъ бы му было забранѣно продати нѣмъ ма кое произведено добро, ерѣ в тога доисто, као створа свога труда, притяжатель правный.

Изъ таковыхъ поймова о укупномъ притяжаню, о меѣусобномъ правичномъ подѣливаню и засебномъ уживаню морали су се природно развити сви остали поймови по којима се у насъ коначно образоваше породица и община. Отудъ задруга у нашей породици, отудъ удружливость радна — моба — у общини; отудъ солидарность свакога за све и свію за свакога а скоро у свему; отудъ скупъ домаѣй и общинскій кои све рѣшава. Каква сила у той удружливости и демократской еднакости! Да се поредъ тога дивнога поридично — общинскога начела нѣ у Русіи угнѣздило съ туѣмъ живльима и туѣе начело *племства великомъ личномъ имаовиномъ привилегованого*, Русія бы садъ ямачно имала найслободоумніи, найдемократичніи, найтврѣи економски темель у свѣту. Югославени у Турской могу га іошъ добыти. У кнежевини веѣъ е задобивенъ; журимо се само да га дотѣрамо и учврстимо, али то по народнимъ гореизложенимъ поймовима о праву притяжана, и удружной солидарности. —

У погледу ни просторъ валя закономъ опредѣлити колико е нѣиве, ливаде и шуме довольно сеоской породици за издржаванѣ датога броя чланова, и према томе брой нужне іой стоке; па колико годъ іой одъ чега недостае толико іой дати одъ общинскога простора, а ако нема ништа дати іой све. Гдѣ община нема ливаде и шуме да діели, ту се може, опредѣливши за едно и друго найзгоднѣе по економскимъ правиламъ мѣсто, удружениемъ радомъ оскудныхъ или неимущихъ породица подиѣи ливада и шума, како се свудъ

подижу гдѣ ихъ нема, и прописати правила за саразмѣрно уживанѣ. *) Свакихъ 10 година требало бы дотѣривати равнотежу додаванѣмъ или одбѣанѣмъ общинскога простора како се коя породица умножила или умалила.

У погледу на средства састоећа у зградама, у теглећој и хранећој стоки, у оруђу и ручномъ раду, и у новцу, та средства налази обично породица у свомъ кругу докле годъ е у задрузи. Али ма каквимъ законима и стежућимъ и олакшавајућимъ покушавало се учврстити обстанакъ задруге, кои обстанакъ иначе здраво желимо, ова ће се ипакъ кадкадъ кварити. Валя дакле у общинскомъ кругу створити таке околности да селякъ и изванъ задруге узможе у нѣму наћи, ако не сва, а оно баръ већій дио средства која е у задрузи имао; да изъ задруге породичне ступи у неку задругу общинску.

Ова последня дае се сходномъ уредбомъ развити на основу већъ постоеће у народу мобе и спрежнѣ, да се добѣ прво средство: руке и стока. Свака породица која нема довольно руку и теглеће стоке да из-

*) Гдѣ нема колико треба природнихъ ливада, ту се подижу вѣштачке, кое и ако се обично свакихъ седамъ година засеяваю, опетъ наклађую довольно тай вишакъ рада обилнимъ родомъ. — Што се шуме тиче, до нѣ се брзо и незнатнимъ радомъ долази одкадъ се дознало за дивна свойства дрвета названогъ „Аилантусъ glandulоза.“ Ово дрво расте у свакоякой земљи, усрѣдъ суха крша као годъ и поредъ воде, а израсте за 5 година толико коликъ е нашъ храсть одъ 25. Не брсти га никаква стока, па ни коза; а што се више сѣче то буйније расте, пружа жиле и изъ нѣихъ избѣя множину фидана. Одъ нѣга се добыва, кадъ се одсѣче у сходно врѣме, прекрасно гориво, а дае се и найфинѣе покућанство израдити. Нѣговимъ лишћемъ храни се па самомъ дрвету, безъ икаква труда пеки родъ буба, кое даю мало лошу свилу одъ оне, што се добыва одъ буба дудовихъ. — Ко бы у Србїи хтіо набавити фидана за на годину, писаць ће му радо ићи у томъ на руку.

ради свой законитый просторъ некъ дужна буде за цѣлу годину удружити се съ едномъ или двѣя друге, коима такође средства недостаю. У одређено врѣме общинскій скупъ, оставляючи свакому слободанъ изборъ своихъ спрежника или задружника, те бы задружине опредѣлявао. Наши се селяци и садъ тако по гдѣвадъ помажу; али то иде траляво почемъ нѣе систематично и закономъ опредѣлѣно. Тако бы се подмиривале найважнѣе средстве потребе сваке сеоске породице, сваки бы се польскій посао брже, болѣ и на врѣме свршавао, више бы было занимања и произвођеня, а манѣ седеня и трошеня по меянама; тако бы могла опетъ оживлѣти и изванъ задруге домаћа женска индустрїя, коя селяку доста трошка уштеђуе; садашнѣ мобе, кое су съ трошкомъ скопчане, преобратиле бы се у безтрошну замѣницу рада.

Друго е необходимо средство новацъ. Община и нѣимъ располаже; само што по садашнѣмъ рукованю общинскихъ каса, ове више одмажу него што помажу землѣдѣлцу. Найпріе ту се чине съ новцемъ свакояка злоупотреблѣня, па се общински новци узимлю за тргованѣ, за славе, са сватбе, а найманѣ за польске потребе. На што толике ситне общинске касе? Нама се чини да бы се нѣина права цѣль наиболѣ постигла кадъ бы се све стопиле у еданъ великій землѣдѣлскій фондъ, тай се правично и цѣлисходно раздѣлио по земљи у неколико депозитнихъ центрума, а изъ овихъ позаймивао се землѣдѣлцима новацъ на потребе изключиво польске. Те бы потребе требало да община найпріе констатуе, а послѣ да настои да се доисто подмире. Тако бы пресушио еданъ изворъ злосрећному селячкому тргованю, а неимућный селякъ найбрже бы дошао до

стоке, до зграда, и осталогa, безъ чега садъ остае поредъ свою общинскихъ касса.

Треће в средство снабдѣвъ общинскихъ кошева не само кукурузомъ, но и пшеницомъ и овсемъ, како бы породице у нероднимъ годинама лако нашле помоћ у храни и разномъ сѣмену, а и држава за изванредне случаеве имала свагда у приправности знатну количину хране за люде и конѣ.

Све што дакле треба да се подпуна сеоска имаовина образуе, просторъ и средства за произвођенѣ, све то може у насъ дати сама община сеоска безъ икакве државне жертве. Држава има само да вѣшто органише гореречене и друге живлѣ кои у общини леже у неорганскомъ а одъ стране у тебѣ основномъ станю.

Овако мислимо да бы требало доћи до првога услова економске равнотеже, до общности и подпуности сеоске имаовине. Садъ остае ту подпуну имаовину свакой сеоской породици обезбѣдити одъ дружтва, а друштву одъ нѣ саме, како нѣдна не бы могла већ остати безъ имаовине или безъ средства за произвођенѣ, и тимъ економску равнотежу друштву и држави кварити у темелю.

Поредъ закона коимъ бы се опредѣлило колико ће се сеоской породици, према брою глава, дати простора у нѣиви, ливади и шуми, колико їой необходимо треба зграда, теглеће и хранеће стоке и оруђа за произвођенѣ, требало бы да стои другїй законъ, подпунїи него што в садашњи, коимъ ће се све то, безъ изузетка, у име общинскога права и породичне необходимости учинити не задужно и не отуђиво, а што преко тога претиче то само, изузевши еданъ просторъ, да се

вадужити и продати може. Ко бы намъ примѣтио да по горенаведеномъ пойму и праву народномъ по комъ човѣкъ не притяжава правно но само стварно ужива добро природно, а правный е притяжатель исключительно свога личнога производства, та забрана продава може обстати за землю, али не може ни за граде ни за стоку, кое е онъ правный притяжатель, ерѣ е подигао или купио своимъ новцемъ, па е за то и задужити може сву безъ изузетка, а кадъ му се то забранюе, одвише му се стѣснява лична слобода, одговарамо да, колико годъ лице има своя права, има ихъ и друство, а лично право, лична слобода, мора престати ондѣ гдѣ починѣ право цѣлога друства на слободу и благостанѣ. Одузети сеоской породици ма кои діо иманя непокретна или покретна кои іой необходимо треба за произвођенѣ, то е окрнити іой цѣлину иманя и упутити е пропасти; а изложивши кварежу међусобне равнотеже сеоске породице, истому се изложе и цѣло друство, кое не сміе быти. Мы смо дакле у овоме слѣдствени начелу релативне слободѣ положеному у првомъ чланку.

И овимъ бы се начинамъ, као годъ и уређенѣмъ общинскихъ каса селячко тргованѣ прилично омело, брой парница умалио, а што е најважнѣе, сеоски подпуна имаовина за свагда бы се обезбѣдила, и најчвршій, најширій темель положио народной економской равнотежи.

Тадъ остае послѣдній задатакъ, а то е: развити на томъ темелю дотѣрану и обезбѣђену равнотежу тако да се нѣнимъ развиткомъ добіе најсолиднѣи и највећи развитакъ друства и државе, као што смо назвали у другомъ чланку. То е управо више посао законодавца и администратора него државословца; али ћемо ипакъ нешто и о томе миногредно напоменити баръ у колико

се стварь тиче узрока изъ коихъ смо рекли да изтиче опаданѣ личнога произвођеня.

Селяку кои има доволянъ просторъ и сва средства за произвођенѣ шта јошъ поглавито треба? Треба му: 1. *вѣштина* у произвођеню, дакле стручно агрономско знанѣ, сходна просвѣта. Найпреча су намъ за то потреба праве землѣдѣлске учіонице. О њима ћемо говорити у чланку о просвѣти; 2. *штедња времена*, која ће се добити ширимъ уређенѣмъ обштинскимъ у политичкомъ и судскомъ обзиру; о томъ ћемо говорити у чланцима о политичкомъ и судскомъ устројству. Уштедиће се такође врѣме закономъ укидајући све преко седмице манѣ важне или измишлѣне празнике, и подкрѣпивши тај законъ строгимъ извршнимъ уредбама; заводећи дућане сеоске у којима да селякъ има подъ рукомъ што годъ му е необходимо нужно за польскій радъ и најпрече домаће потребе; укидајући пазљиво али рѣшительно све меане, које нѣсу на великимъ друмовима, или побочнимъ главнимъ путовима; уединявајући поедина расіяна иманя посредствомъ замѣне закономъ уређене и за опредѣлѣно врѣме извршиве; настоявајући да што прѣе и свуда, по рѣшеню послѣдне скупштине, падне заграђиванѣ њива; 3. *польска полиція*, да га чува одъ штете у усѣвима и на кући. Та ће се полиція лакше вршити у полю, ако се опредѣли за сваку грану землѣдѣлства особито најзгоднѣе мѣсто, то естъ, ако сви виногради, све ливаде, све шуме, и све њиве буду скупа; ако се укину сви строго непотребити путеви, а потреба овихъ умалиће се чимъ се трампомъ уедине поедина иманя, а дѣлови овихъ опетъ саберу на едномъ мѣсту по производнимъ гранама. Полиція ће се пакъ лакше вршити кодъ куће, ако се села ушоре, или у брдо-

витимъ предѣлима куће приближе на опредѣлно расто-
 янѣ. Овдѣ е редъ напоменути и прекопужно премѣ-
 шанѣ свою села изложенихъ поплавама, задржаванѣ
 природногъ одронаваня землѣ на стрменима што бржимъ
 подизанѣмъ шума, уређиванѣ воденихъ токова, и све
 што спада у одвѣланя штета кою природни узроци
 причиняваю; 4. *Оживотворенѣ здраво опале домаће ин-
 дустрије, докѣ се народна не развѣе*; 5. *Побольшанѣ сточ-
 нихъ соева у што већой размѣри*; 6. *Обдѣлванѣ новихъ
 производа, ерѣ што годѣ е већій брой производа, то е
 манѣ изложенѣ селякъ послѣдицама рѣаве лѣтине*; *при-
 ређиванѣ нашихъ производа суровихъ, кое бы имѣ дало
 већу цѣну на страни, као: болѣ веянѣ жита, пранѣ
 вуне, сушенѣ шљива, тесанѣ дасака и пр.*; 8. *постепено
 уважанѣ стройнога оруђа, почевши одъ најпростѣга и
 најевтинѣга*; 9. *Грађенѣ явнихъ друмова и путова об-
 штинскихъ*; 10. *Брижљиво примѣлванѣ санитарске струке
 на животѣ.*

Тако може сеоска породица, добывши подпуно и
 обезбѣђено иманѣ подпуна и обезбѣђена средства за про-
 извођенѣ, то произвођенѣ све више развѣяти и уса-
 вршавати.

Што годѣ смо досадѣ навели тимѣ смо само озна-
 чили главне основе и правацѣ. Али ту законодавцу и
 администратору остае огроманѣ посао, кои, као што се
 види, засѣца у све државне струке. Администратору
 особито треба, поредѣ теорійскогъ стручногъ знаня,
 много практичне и примѣтне свѣсти, да бы могао брзо
 и сигурно, а не пипајући, поступати. За то намѣ се
 чини преко нужно да ова важна землѣдѣлска струка,
 одъ развитка кое у насѣ јошѣ найвише зависи већій
 и бржій развитакѣ свою другихъ, буде у дотичномѣ ми-
 нистарству заступана особитимъ одѣленѣмъ, кое бы се са
 землѣдѣлствомъ искључиво занимало.

IV.

Трговиномъ свакій народъ износи изванъ землѣ обычно вишакъ своихъ производа, а уноси у землю производе туђе коихъ или никако или довольно нема, а требаю му. У смислу общте народне економіе — земальскога укупнога богатства — трговина му е найпробитачнія кадъ врѣдностъ извоза надвисуе врѣдностъ увоза, пробитачна му е кадъ се ове двѣ врѣдности изедначую; али му е пасивна, штетна, кадъ се у векой врѣдности увози него што се извози; а убитачна када кодъ све веѣма растеѣега увоза све више пада извозъ. То е знакъ да количина личнога производства пада, а потрошка сваче; то е знакъ да се народъ клони сиромаштву; а тай се знакъ ондѣ появлюе гдѣ развіянѣ дружтвенога живота, то естъ личнихъ потреба па за то и потрошка, брже иде него развіянѣ дружтвенихъ средства коимъ да се те потребе подмирую, то естъ, развіянѣ свакоякихъ извора личнога добитка. Мы сви у Србиі патимо одъ тога зла; грађани и селяни пріе смо се съ потребама па и некимъ излишностима изображеня упознали него што смо дошли до извора добитка, кое пружа изображенѣ за подмириванѣ свога трошеня. Остаюћи кодъ старихъ ограниченихъ средства за добиванѣ, ушли смо у нови далеко веѣи одъ старога вругъ трошеня. Ту се равнотежа покварила; а треба е поправити задржаваюћи у народу пренагли развитакъ новихъ потреба, а што више ускораваюћи развитакъ новихъ извора добитка, докъ то двоє не дође у саразмѣрностъ. Кадъ се то постигне, текъ ће се тада моћи пустити слободанъ токъ едному и другому безъ опасности да ће потрошакъ про-

гукати савъ добитакъ и іошъ више, па тимъ начиномъ морати найпосле стати, него на противъ съ извѣсношћу да ће умножаванъ потрошка подтицати и подпомагати умножаванъ средства за добитакъ, те тако да ће се природнимъ и непресушнимъ токомъ, а не натегнутимъ и привременимъ, стварати у народу съ векомъ радньомъ — произвођенѣмъ —, све живљи и безбѣдніи прометъ — трговина. —

Изворъ дакле нормалному развіяню трговине лежи у производству; еръ трошенъ, кое само дае повода трговини, и ако кадгодъ њипне преко границе производства, мора найпосле подлећи нѣговому закону, и вратити се у корито нормалности. Ту ніе другчіе; потрошакъ може се постоянно равнати само по добытку, па за то и трговина по производству, кое дае средства за трошенъ.

Производство е двояко землѣдѣлко и прерадно. Прерада е у насъ тако слаба да намъ іошъ не може ући у народно-приврѣдни рачунъ; дакле развитакъ землѣдѣлке приврѣде іошъ намъ е единый условъ солидномъ трговачкомъ развитку. Што годъ више буде производити землѣдѣлацъ, то ће више производа и трговацъ имати да износи на страну, те ће и одному и другому расти добытакъ; што годъ више землѣдѣлацъ уздобыва, то ће више и одъ трговца тражити странне ствари, сирове или прерађене, коихъ у земљи нема, те ће и онай подмиривати свое потребе и овай све више добывати. Само, као што рекосмо, нетреба у новогъ народа да се потребе пренагло и безъ саразмѣрности са производствомъ развіяю; они коима е дужность да чуваю економску равнотежу у народу мораю здраво пазити у каквой саразмѣрности напредую ове двіе гране трговине, извозна и увозна; па ако е увозна претежніа одъ извозне, ону

ограничити у свима струкама кое нїссу народу одъ не-
обходне потребе, а да тогъ ограничєня што прїе нестане,
ову унапређавати свимъ могућимъ олакшицама; иначе
претежнїя увозна трговина гутаће све више производна
средства извозной, па дѣлуюћи на уманяванѣ производ-
нихъ личнихъ сила и сама ће на концу пострадати. Све
е у дружтву везано, едно одъ другога све зависи.

Извозна трговина коя народу доноси новацъ, а одъ
кое и увозна зависи, природно заузима прво место и
зато привлачи себи najveћу пажњу. Видѣмо да у снази
произвођєня и оной и сестри їой увозници стои сва
права, животна снага. Што годъ више влада земальска
учии за унапређєнѣ производства сировогъ и прерадногъ
— землѣдѣлства и индустріє — тимъ ће више и трговину
унапрѣдити. Услови унапређєня растуће што годъ услови
за извозъ буду лакши и слободнїи, а за увозъ умѣрени
према стану народа. Ово е ставъ єдино кое дає смиш-
лѣному економу правацъ и мѣру у примѣняваню економ-
скихъ теорїа. Ту дакле олакшаваю друмови кои су єд-
наво нужни за извозну и увозну трговину, и царинариска
тарифа *што слободнїа за извозъ, а према овому умѣраваюћа*
увозъ. Но и то увозно умѣраванѣ подлежи условима
земальскимъ; тарифа на стране производе, коихъ земля
не дає а кои су їой необходимо потребни, мора бити
што годъ е могуће мања, а све више нека расте колико
се више увозни производи одъ необходимости приближую
излишности. Тако исто тарифомъ некъ се крѣпе и сви
наши производи, не извлючаваюћи конкуренцію страну,
да небы было у земљи сувише скупое, али и недопуш-
таюћи той конкуренції да намъ нове производе землѣ-
дѣлске или прерадне у почетку сатре, или сувише отежа-
имъ развіянѣ. Ту е нужно да се услови увозне трго-

вине поклоне условима производства, да народъ за неко врѣме мало скуплѣ плаћа, како бы што пріе дошао у станѣ да плаћа далеко манѣ, па да му се съ унутрашньомъ радньомъ и унутрашњи прометъ, а съ овимъ опетъ и съ могућношћу већега извоза све више шири и сама трговина. *)

У овомъ првомъ періоду нашега трговачкога развитка тугорство владе надъ трговиномъ мора велико бити ако хоѣмо да се цѣль нѣногъ солидногъ развитка не промаши. По нашемъ мишленю трговини ма кога новогъ народа валя да се положе здрави слободнячки основи, али само *основи*, а не да и сва трговачка зграда буде одма посве слободнячки издигнута и завршена. Некъ трговина растећи изъ слободнихъ основа, извѣя се по разнимъ системама економскимъ онако како то захтѣваю земальске околности, докле годъ сасвимъ неояча, па да узможе изправити се, и према слободнячкомъ темелю свести слободнячанъ кровъ. За то смо противни изключивому примѣняваню ма кое економске системе. У *примѣни* мора бити *смѣсе*; али само некъ ѣ не буде у *основу*; овай некъ ѣ чистъ, а смѣса што ће се изнадъ нѣга садъ овако садъ онако удешавати, бити ће само *привремено средство*, да се чистота основа сигурнѣя развѣя и на вонцу савршена

*) На примѣръ: у насъ рађа доволно пшенице и за домаћи потрошакъ и за извозъ; па имамо и парне млинове за фино брашно. Међу тимъ и пшеница за млинове, а и иначе за потрошакъ, и фино брано уноси се са стране. Млинови на тай начинъ не подпомажу народно сирово производсто, него туђе, а туђе брашно смета развитку опетъ народногъ прерадногъ производства млинова. Ту већ валя мислити о средствима за помоћъ; валя поставити млинове у станѣ да могу развити свою радню, али ихъ и навести да мелю народну пшепицу. То ће се получити тарифомъ и побольшанѣмъ пшепичкогъ производа.

изведе у свой згради. И мы кажемо трговина некъ е слободна у Срби; али само та слобода некъ се уреди; па тимъ смо казали и основъ и средство: основъ е слобода, а уређенъ е средство. Ето у чему се састои све питањъ, и гдѣ се могу люди поцѣпати у мишлѣню. Уређенъ не може бити еднако за све трговачке гране и загранике и у свако врѣме; оно према мѣняјућимъ се земаљскимъ условима и повременимъ околностима мора се и само мѣняти; мора негдѣ задржавати а негдѣ ускоравати, садъ шире а садъ тешнѣ бити, сврнути садъ на десно садъ на лѣво, али увѣкъ мора се освртати на основе, и настояти да се кровъ према основима полагано своди; увѣкъ гледати да трговина ни у чемъ не шкоди произвођеню, а произвођенъ да што болѣ врѣпи трговину, како бы њинимъ равнотежимъ напредовањемъ величало благостанъ общте.

У Срби чистъ основъ, слобода трговине, постои; а са средствомъ или уређивањемъ слободе текъ се почело. Треба и съ тимъ ускорити да трговиномъ не пропадаю поедини грађани, и да намъ наипослѣ нѣна слобода овако оставлѣна не пређе у негативну.

Ко годъ се у насъ одвои одъ њиве, тай иде или у чиновништво или у трговину; свакъ бѣжи одъ заната. Почемъ е чиновништво већъ дотле нарасло да мора стати, то е савъ изгледъ да ће се разредъ трговачкѣй, кои е већъ и тако надмашіо саразмѣрность у воіой мора стаяти съ количиномъ земаљскогъ производства, све више множити и несаразмѣрность увећавати. Овай вишакъ све ће више шкодити самому разреду трговачкому што узбуде већій одпадати одъ разреда землѣдѣлскогъ и занатлѣйскогъ, то естъ одъ

сирово и прерадно произведењихъ разреда, кои сами даю трговини храну. Кадъ брой сировскихъ производника опада, не расте брой производнива прераднихъ, а расте прометника производа, очевидно е да овому најпосле мора недостати прометъ, кому една и друга грана производства, дајући храну, опредѣляваю и границу. — Те се послѣдице, кое изтичу изъ неуређене трговачке слободѣ, већ у насъ осѣћаю, и трговци ишту помоћ. Помоћ имъ се не може другчѣ дати него: 1. полагајући неограниченой личной слободи тргованя само услове необходимо нужне за лични у тргованю успѣхъ, као што су доволно знанѣ, и главница или кредитъ; тимъ ће се и брой умалити и успѣху могућность утрустручити; 2. отварајући занатима техничко полѣ, да на исто отиче и одпадакъ землѣдѣлскога разреда и вишакъ трговачкога, те одпадакъ и вишакъ тай, у мѣсто што садъ побіяю снагу трговини, да е на противъ подкрѣпе стваранѣмъ произвођеня прерадногъ. Наши извозни трговци еданъ за другимъ пропадаю само збогъ крайнога незнања *); увозни, кои су далеко изображеніи, болѣ се и држе. Њима опетъ понавше шкоди маленкостъ главнице; па за то сходнимъ уредбама о трговачкој главници подставнуће се трговачко удруживанѣ.

Да бы пакъ ово постало практично треба трговачки моралъ најстрожимъ законима подвргнути. Трговцима нашимъ особито препоручуемо удружаванѣ, коимъ се само могу у насъ доволне главнице саставити.

*) Жалосна е исторія многихъ нашихъ марвенихъ трговаца кадъ иду на страну да продаду свой еспапъ. На свакий коракъ кои чине на страной земљи они су преварени збогъ незнања ѣзика, мѣре, рачунаня, трговачкихъ услова и засѣда пјяце, ресурса на путу и т. д. Незнанѣ е њина пропастъ.

Потреба образованя веѣихъ главница у насъ свакій данъ више расте како се ближе примичу границама нашимъ гвоздени путови и напредуе провопананѣ Суецкога канала. Некъ се на врѣме удружую трговци наши да ихъ съ малимъ, расіянимъ главницама у руци не затеку велики страни главничари, кои не могу изостати да скоро не потраже Србію. Некъ се удружую, ако не желе да буду као трговци прогутани, те прометну се у саме калаузе и вомисіонере странаца. Нама предстои велико у трговини преображенѣ, нова епоха, грданъ скокъ, кои неѣмо моѣи учинити, ако се занъ довольно не оснажимо. Учиниѣ га други, и насъ ѣе згнявити кодъ правно-слободне трговине стварнимъ монополумъ. Да, удружуймо се ми, а са свое стране влада некъ землю чува одъ коекаквихъ несрбскихъ друштва и трговачкихъ секта у станю, да подъ сѣнкомъ слободе трговачке, водеѣи съ нашими недоялну конкуренцію, избію имъ сву земальску трговину изъ руку и за себе е монопишу; влада некъ се брине како ѣе нашу малу главницу найзгоднѣе удесити съ великомъ иностраномъ, коя предстои, и нашу трговачку слободу съ привилегіяма кое у насъ странци присваяю услѣдъ капитулаціа Портинихъ. *Отудъ намъ найвише прѣти опасность, да намъ се у земљи не излеже са стварнимъ монополумъ негативна слобода.* Дойсто е Србія единствено полъ за спекулацію! Кадъ се на томъ полю сретну мала главница а правна еднакостъ и слобода съ едне стране, съ друге пакъ велика главница и привилегія, неѣе ли то изгледати као сусретъ ситнихъ яганяца съ лавомъ, па неѣе ли слѣдовати и таковогъ сусрета обычне послѣдице? Странцима се не може дати и наша слобода и нѣйна привилегія оставити; ко

хоће еднаку слободу да ужива, мора се сваке привилегіе одрећи. У слободной и уређеной Србиі нема узрока да се гази међународно право; а ко Србию избаци изъ међународнога права, тога и Србія некъ избаци изъ свое слободе и еднакости.

Казади смо основе и правацъ по којима мислимо да намъ треба трговину уредити како бы напредовала на темелю земальске економске равнотеже. Нисмо говорили о помоћнимъ средствама, као што су: свакояке олакшице за саобраштай, гдѣ спадаю: гвозденый путь према Рѣци и Солуну, добро смислѣна мрежа друмова великихъ, побочнихъ и общинскихъ, уређенѣ лаке и сигурне возниѣ за еспацъ и путнике, што више разграната пошта и телеграмъ са спуштанѣмъ садашнѣ таксе, и увиданѣ пасожа; за тимъ брза, точна и што више олакшавајућа царинарска служба; школе реалне удешене и за трговачко и за раденичко образованѣ; поредъ постојеће депозитне и ипотечне банке, ерѣ то е у ствари наша управа фондова, основанѣ банке трговачке и уређенѣ нѣно више смѣрајуће на общый трговачки интересъ землѣ него на изключивый интересъ акціонера; одклонѣ градова, и слободно у Београду пристаниште, којимъ бы намъ се, између осталихъ користи, повратила и падша провозна трговина. Око тога већ се ради, или смо о таквимъ средствама и одпріе говорили; а много намъ се е надати одъ дѣлательности нашего садашнѣга дотичногъ Министра. Зато одступајући у наибольшей нади одъ трговачкога круга, приступамо занатлѣйскому.

V.

Неки предсѣдникъ сѣдинѣнихъ держава американскихъ говораше: *поредъ землѣдѣла мора да у држави ради руководѣлацъ.* И доисто тако само може чврство стаяти трговина; тадъ в свестручно развіена народна приврѣда.

Само они кои рѣаво схваћаю слободу раднѣ и у правномъ начелу и у практичнимъ послѣдјама устаю противъ свакога уређења и надзирања рада, и мисле да не може другѣа добро бити него кадъ се овай пусти свому найслободнѣму природному току. Али и ту в већъ изкуство изрекло свою неопозивну пресуду; радъ тако пуштень довео в раднике у подярмлѣнѣ главничара, и задао в занаду соціалну рану одъ коє тежко да ће се излѣчити; у насъ пакъ окромъ тога, јошъ бы и задоцніо усавршенѣ руководства.

Съ правнога гледишта слобода раднѣ мора подлежати услову способности радничке. Радникъ не може обстати изванѣ дружтва, као што то може у нужди землѣдѣлацъ; па дружтво, коє троши прерађене землѣдѣлчеве производе, има и право захтѣвати да му прерада кою плаћа што савршенія буде. Кадъ се условъ способности налаже дѣкару, правозаступнику, чиновнику и свакому явному раднику, мора се логично наложити и руководѣлцу, кога в радня више обшта него ма чія. Отудъ и држави долази право поставити уредбу коіомъ да се постигне што савршеніє у земљи прерађиванѣ сировихъ производа поредъ што манѣгъ стешняваня радничке личне слободе. По той уредби треба; I. да способность

за явно прерађивањѣ буде посвѣдочена и явно призната; само валя поставити новога прерадника у тако положенѣ да му буде могуће и најлакше своју дораслу способност у свако доба доказати, а чимѣ а докаже да мора одма и явно признањѣ, санкцію, за самостално прерађивањѣ добити; или другимѣ рѣчима, валя калфу заштитити одъ сваке самоволѣ и себичности майстора, али при томѣ не поварити дисциплину; II. нужно е у начелу поставити да се главница новчана мора съ радњомѣ удруживати и чистѣ добитакѣ праведно дѣлити; а не да раднике музе и подјармлюе; III. кодѣ наше садашнѣ оскудице у занатима дозволявати слободанѣ увозѣ прерађенихѣ еспаа, па и сасвимѣ зготовлѣнихѣ, као халбина и ос. али тай увозѣ тако удешавати да се лоялна конкуренція узводи између увозне и домаће прераде, како бы се нашимѣ майсторима побіяла само неразложита цѣна, а не побіяла и съ разложитомѣ према нашимѣ околностима цѣномѣ могућностъ напредовања. На противѣ, овому за любовь морамо привремено умѣренихѣ жертва приносити, докѣ се руководство неразвѣ толико да отвори полѣ домашој конкуренци съ воіомѣ ће и вѣтиноѣ доћи.

Дакле способностъ стручна одѣ задрѣва ослобођена, удруженѣ главнице съ радњомѣ, и конкуренція између прераднога страного производства и домаћега тако удешена, да и народѣ неподлегне егоизму майстора домашнихѣ и ови опетѣ да могу, међу границама правде, што болѣ напредовати, то су намѣ главни основи за уређенѣ руководства у Србиі. Само треба и стране поданике, раднике и главничаре, тимѣ основима подвргнути, иначе они бы могли све осуетити. Тако ће се добити способни, праведно и добро награђени радници;

а то е найболѣи начинъ да се умножи тай разредъ, и лично производство поединихъ радника да узбуди, по редъ умѣрене цѣне, све болѣи и веѣе.

Говорили смо прѣе неколико година о средствама коимъ да се у насъ руководѣлско знанѣ што брже развѣе, па при оноемъ у главному остаемо. Остаемо такоѣе и при основу, да се землѣдѣлацъ упозна са занатима у кругъ землѣдѣлски спадаюћимъ; а веѣъ смо говорили о сходности да се падша домаћа индустрѣя, понайвише женска, по селима олетъ подигне. То се, истина, не слаже съ економскимъ основима о разреѣеню рада међу разнимъ гранама жительствова, али насъ за то не боли ни найманѣ глава. Таково е разреѣенѣ ондѣ сходно, гдѣ е радъ веѣъ развѣенѣ, па не може една грана жительствова другой у редъ упадати, а да се обѣдвѣе на ослабе. Али у насъ јошъ нема те опасности; радъ е у насъ понайвише иностранѣ, па не може да се самъ собомъ ни паралише. Валя га найпрѣе створити, да намъ манѣ новца изъ землѣ иде; а кадъ у велико створенѣ буде, тадъ ће бити текъ врѣме да се подвргне правилу разреѣеня радничкогъ. Кодъ слабе волѣ наши-наца къ занатима, ове ћемо найпрече створити ако ту волю побудимо у землѣдѣлцу, гдѣ се дае найпрѣе побудити, ерѣ е садъ нашъ землѣдѣлацъ околностима приморанъ да радо пригрли све што му доноси веѣу штедню. Ту е и условъ нѣговому напрѣдованю. Кодъ обилнога сировогъ матерѣяла онъ у свему оскудѣва и притиче све више страному раднику ако; му се хоѣе помоѣи, валя му дати у томъ обзиру средства да се самъ помогне *). Не

*) На примѣръ: кодъ шума, кодъ камена, и добре землѣ за препѣ и черпиѣ нашъ селякъ найвише оскудѣва у зградама; а не бы оскудѣвао кадъ бы самъ умѣо себи зграду склопити. Овако пакъ, кои има одкудъ, дрितिце цинцарима, а кои нема живи у колипама, коѣ васъ опоминю на колибе индѣянскихъ бивляка. Цинцаринѣ съ друге стране односи добивеный овдѣ новацъ е преко граница. Да бы га самъ уживао, ни по яда; али му га отме ага законитимъ и незаконитимъ средствама.

заборављајмо да су међу земљодѣлцима у Бугарској и занати здраво развјени, па е зато и домородна виша индустрија, премда подлежи турској администрацији, далеко напреднија него што е у насъ. Индустрији се утире најболѣ стаза кадъ се у земљи предтечно разпростру занати. Сви први индустријални покушан у насъ су пропали што предузимачи нѣсу имали стручне вѣштине или довољне главнице, и што, не нашавши у земљи занатлија, морали су ихъ скупо са стране набављати, и на нѣихъ ослонити савъ предузетакъ, а међутимъ нѣ имъ се помогло ни да страну конкуренцію издржати могу. У такимъ околностима индустрија се домаћа неће никада подићи.

Овимъ заключавамо *требованъ* Србіе у кругу народно-приврѣдномъ, желећи: I. да тай важный кругъ, кои сачинява темель дружеству и држави, буде административно сасвимъ одвоенъ, засебанъ; II. да му се струке болѣ опредѣле, па најживлѣ дѣланъ развју. Друго ће се првимъ најпрече и најболѣ постићи. Ту реформа кадъ тадъ мора доћи. Што прѣ дође, то ће болѣ бити и по народъ и по владу у обзиру матеріалнихъ ресурса.

VI.

У обзиру на државну приврѣду, или финансию, дѣлимо съ найновѣимъ државословцима найлибералнѣя начела, коя сводимо на петъ главнихъ: 1° Строй управе земалске некъ в тако просто удешень да буде народу и *найсходни и што естини*; да не поплави землю бироваціомъ, али да умѣренный брой чиновника буде довольномъ платомъ поставлѣнь у станѣ матеріалне независности, и у тому станю обезбеженъ; 2. Народъ в са свое стране дужанъ давати сва средства влади нужна да га све више унапређуе и землю да му обезбѣди; 3. Порезъ, кому свакъ мора подлежати, найлакши пада кадъ се разрезуе на лица, не управо по величини и каввоѣи свачіега иманя, него по стварной приврѣди коя свакому лицу долази одъ иманя и рада нѣгового, то естъ, по *годишнѣмъ личному приходу съ обзиромъ на лични необходни разходъ. То в єдини правичанъ порезъ.* *) Тежко га в, истина, точно опредѣлити; али тежкоѣа нема извлючити правду; 4. Изпредъ єднога, универсалнога данка да изчезну све садашнѣ финансійске крпаріе, кое у Европи отеше махъ, задржаваюѣи свакояко обштый напредакъ, као што су: землярина, кућарина, па занатлѣйске, фабричне, школске и друге таксе, штемпларине, нови-

*) Кодъ насъ особито пада у очи како приходи одъ непокретнихъ добара не стое у саразмѣрности съ ѣиномъ интимномъ врѣдношћу. На примѣръ: єдна кућа одъ тврда матеріала стои 2000 дуката, а недоноси више прихода него кућа одъ лака матеріала на кою в потрошено само одъ 500 по 600 дуката. Годишньи приходъ єдино в право иманѣ за годишнь трошенѣ свакой породици, и само в на основу тога иманя порезъ правичанъ. Ту треба изузети одъ обштегъ правила єдина луксузна добра и разходъ.

нарске вауціє, и о. Што се царине тиче убѣђени смо да су оне необходимо нужне за подизанѣ млађашнѣ народне приврѣде, а сумнямо хоће ли се икада моћи коначно укинути и кодъ найразвѣнихъ у економіи народа, ерѣ послѣдице ратова и другихъ колико соціалнихъ толико и природнихъ узрока, придолазиће често да кваре у народа, и између народа економску равнотежу, која да бы се у редѣ повратила, мораће се царинскимъ средствама прибѣгавати. Укиданѣ дакле царина више намѣ за садѣ изгледа као економски идеалѣ, него као могућа системна стварность; 5. Заступништво народно, ма како се звало, кодъ кога е законодавна властѣ, да рѣшава и прегледа државный трошакѣ, влада сама да га строго контролише, а народѣ да е о нѣму извѣštenѣ явношћу бюджета. Ту су, мислимо, сви здрави основи изъ коихъ се правична финансійска система може развити у найлибералнѣмъ смислу. Некима одъ тихъ основа мы смо се приближили особито закономѣ о порезу основаномѣ на Преображенской скупштини; одъ некихъ смо се опетѣ мало удаљили, а неке нѣ могуће кодъ нашегѣ садашнѣгѣ државногѣ строя у дѣло привести.

VII.

Као што добро уређено и цвѣтаюће матеріално станѣ вуче за собомѣ просвѣту, тако опетѣ просвѣтомѣ све се болѣ матеріално станѣ усавршава.

Окромѣ образованости у обштемѣ смислу, држава валя да пружи еднако свакому разреду жительство довольна средства за нѣгово стручно образованѣ. За то су нужне учіонице землѣдѣлске, реалне за занате и

трговину, войничке, и у обште свеучилиштне. У насъ нема никако ни землѣдѣлскихъ ни реалнихъ, коихъ башъ найвише требамо; па за то нестрпѣливо очекуемо да влада приступи къ заведеню тихъ важнихъ учіоница, о којима е повео рѣчь Министаръ просвѣте на ланской скупштини. Потребно е пріе свега, да се поставе два завода у свакомъ одъ коихъ еднообразно ће се изучити довољанъ брой учителя за землѣдѣлску и реалску струку. Безъ тога исте ће учіонице дуго врѣме рамати. — У цѣлой грађанско-училиштной системи желимо, да се већи просторъ уступи техничкомъ него класичномъ образованю; али и едно и друго да пошавши съ обштега темеля, раздвоє се на *правомъ* разкршћу, те свако пође своіомъ особытомъ стазомъ, и корачаюћи *постепено* дође до *подпуности*, коя га на краю стазе мора чекати. Али то подпуно образованѣ *умно* валя да изпаде у исто врѣме и *морално*, па у томе башъ видимо круну вѣгвогъ савршенства. У чему ће се грађанско-училиштный темель састояти, гдѣ ће бити разкршће, како ће *постепеность* одъ почетка до края ићи, у чему е *подпуность*, како ће се моралность у насъ *наиболѣ* постићи, то ћемо пространо развести у дѣлу „Начела србске школе“ развивши систематично многе мисли, коє смо о томе у разнимъ чланцима одъ прошлихъ година текъ зачете бацали. — Пріятелѣи смо *найвећи* знаню и вѣштинама *врзаюћимъ* се у кругу позитивности; пріятелѣи смо *слободи* предаваня, надъ се лица *коя* предаваю *подвргну* условима, коє *друштвена* добросхваћена цѣль *изображеня* захтѣва; пріятелѣи смо *изображаваню* у *подпуномъ* духу народномъ. За то желимо да се *поредъ* обште повѣстнице славенскя *наиболѣ* разчленява, *поредъ* туђихъ теорія *економскихъ* да се *изъ* живота *народнога*

славенска изводи, поредъ права римскога да се славенско найситнѣ анатомише; да намъ лѣпа књижевность, вѣштина и све што подлежи упечатлѣню типа народнога, тай типъ на себе добыве веѣ у школама.

Изванъ школа треба да просвѣта у истомъ правцу ача, па да се што лакше шире и у народъ све дублѣ продире. За то іой валя све препоне укланяти, а ставляти олакшице; стварати књижевницима дичанъ и лакъ положай да могу више и болѣ умно производити, а изнаѣи свакоякихъ средства, да се съ нѣнимъ производима и просвѣта у народу разпространява. Ту ће влада помоѣи установленѣмъ награда кадрихъ, да наведу књижевнике на озбиљне и замашнѣ штудіе, даванѣмъ веѣе годишнѣ помоѣи ученому друштву, пензѣиранѣмъ даровитѣхъ умнихъ раденика за кое ѣ желѣти да, не примаюѣи се званія, могу се изкључиво одати књижевности, поставлянѣмъ закона обезбѣђаваюѣихъ књижевничка права у обзиру на издаванѣ дѣла, на наплату предбройника, на умно пресваянѣ и осталога; укиданѣмъ цензуре, коя веѣ нигдѣ у Европи, окромъ Папине државице, не постои; *) а помоѣи ће књижевному развѣтку и сами књижевници, ако се сложе свойски и заедничкимъ договаранѣмъ наѣу начине, коимъ да се више разпростиру књиге по народу, да се оснуе књижев-

*) Прѣе петъ година, поштуюѣи начела слободне штампе, быасмо тога мишлѣня да га іошъ не треба примѣнявати у Србији; а приликомъ ланске скупштине казасмо да ѣ тому веѣе врѣме дошло. Узроци те разлике быѣе свакому ясни. Прѣе петъ година текъ смо излазили изъ корѣнѣта преврата, страсти су буктиле, а требало ѣ што прѣе да се стишаю, па слободномъ штампомъ, особыто у насъ, то бы се было здраво отешкало. Али сада духови су се умирили, повратилисмо се у нормално станѣ, но држимо да задржаванѣмъ слободне изяве мисли задржава се само развѣянѣ свѣсти народне, кою ѣ нужно изтргнути изъ поданства сваке могуѣе демагогіе и патражняштва.

нички фондъ за купованѣ рукописнихъ дѣла нѣно евангелије издаванѣ, и подпомаганѣ вѣднихъ књижевника кои су у оскудици.

Докъ се ова и овима подобна средства државомъ и любительима просвѣте у земљи не створе нѣ очекивати, да ће се выша књижевность у насъ развити, и народно изображенѣ знатно коракнути. То намъ е међутимъ најхитнѣя душевна потреба; задржани толико вѣкова варварствомъ, валя намъ се изванреднимъ средствима послужити, да бысмо се што брже приближили, народима изображениемъ. Изображеность е свакому народу дала политичну предньость. Школскій фондъ, кому е у суштини задатакъ народна просвѣта, имао бы се употребити и на подизанѣ књижевности; еръ су школе само основъ просвѣти, а одъ књижевности їой зависи развитакъ. Књижевность е школама найвышій резултатъ; а мѣрило просвѣте народне. То намъ мѣрило їошъ стои низко, врло низко према высини нашихъ аспирація, кое валя да легитимуемо душевномъ и умномъ предньошћу, ако хоѣмо да имъ се умѣстность свудъ призна. Влада коя у насъ силно подстрекне просвѣту много ће учинити за нашу будућность, и оставиће тамъ само славанъ споменъ у исторіи народной, као што га оставише влада Периклессова у Атини, Августова у старомъ Риму а Папе Лава X. у новомъ, Медичія у Фиренци, Лудвика XIV. у Французкой. Важность просвѣте нигдѣ се фактично тако не признае као у саединѣнимъ американскимъ државама, гдѣ се скоро половина бюджета на просвѣту троши. Тамо, као да се иде на остваренѣ мисли Платонове; овај е рекао: *народи ће бити найнапредниі кадъ буду одъ мудрака управљани, или сами постану мудраци.* Исторія е потврдила мисао

Платонову као истиниту; нетреба намъ наводити многе у томъ обзиру владе; довольно е погледати на Америку да се увѣримо шта мудри люди просвѣтомъ ствараю въ 60—80 година.

VIII.

У насъ се законодавство развѣя изъ западнячкога правнога основа јошъ старимъ Римомъ постављенога. Према тому западнячки е образованъ и нашъ судскій строй. Између тога правнога основа као годъ и строя и између основа и строя славенскога има великихъ разлика. Када бы се узело што е добро на одной и другой страни, па едно съ другимъ попунило, тимъ бы човѣчанство учинило највећій коракъ къ савршенству. Тай задатакъ свѣтскій чека Славене; неки га на западу опазише и већъ навѣстише.

По римско западнячкомъ појму судска е установа чисто *политична*, принадежи држави; а по славенскомъ е *есенцијално народна*. Каква се само отудъ разлика мора изродити у стрсю те струке! Отудъ е у насъ и настала порота која е у суђењу славенскомъ највећу ролу играла. Западняци, чимъ приступише слободной системи, у исту е уведоше ублаживши изкључиво државный значай судской установи; а Славени чимъ бѣху образовали државу, подржавили су нешто и той струци изкључиво народный значай, али задржавши му превагу.

Србији се треба држати славенскога основа и строя, дотѣрујући ихъ свимъ онимъ што умъ и изкуство досадашнѣга човѣчанства потврдише као добро. Залуду

бысмо мы сада ишли далѣ туѣимъ правцемъ; доѣи ѣе
иза насъ нараштаѣи съ развѣнїемъ народномъ свѣшѣу
и веѣимъ извѣствомъ у добывенимъ последицама, па ѣе
све наше дѣло срушити и почети изъ нова подизати
удешенїю зграду. Очевидци смо такового примѣра у
Русїи. Тамошня браѣа садъ руше све политичне уста-
нове, кое в Петаръ велики пренїо са запада и нове за-
води у духу народномъ. Великій русскїй реформаторъ
быо в више крѣпакъ него увиѣаванъ; потомство му в
очуцало многе листе съ иѣгового ловора, и чупаѣе ихъ
све више. Царъ Петаръ остаѣе ипавъ великъ, али не
веѣъ исполнѣъ.

Овдѣ се неѣемо упуштати у разлаганѣ правно-
законодавнихъ основа; али ѣемо реѣи да в поредѣ свакого
законика нужно издавати не само дотичный поступакъ,
но и *обясненѣ закона*; иначе колико в судова у земљи
едной на толиво ѣе се скоро разнихъ начина еданъ за-
конъ толковати, и пресуда надъ едномъ парницомъ из-
реѣи. Безъ объясненя свїю законика нїе могуѣе у земљи
еднообразно суѣенѣ; што в право кодъ еднота суда,
неѣе бити кодъ другога; быѣе кодъ треѣега, па опетъ
неѣе кодъ четвртогъ; а тадъ су правда и правица,
судїя и граѣанинъ на пѣску. — Реѣи ѣемо и то да
великимъ умножаванѣмъ закона изключуюѣихъ едни
друге у насъ све више расте замршеность правна и
судска, кою треба што прїе на чистину изнїети. Мы ту
желимо само привремену олакшицу, а не радикалну, то
есть: новъ изборъ виртуалнихъ закона у виду системнога
зборника, найпрїе што знамо да у законима нашимъ
їошъ има празнина кое валя допуњавати; друго што
їошъ остае окрѣпити те законе славенскимъ живльомъ,
кое ѣе дати повода великимъ преиначеняма; а тому ѣе

быти утрвена става текъ онда кадъ се у училиштама нашимъ буде развила наука о славенскомъ праву.

Што се тиче судскога строя тому су главни основи у Славена: 1. изборность судія народу остављѣна; 2. самосталность судія; 3. устменоста, явность, брзина и бесплатность суђења; 4. пространость круга кодъ судовъ общинскихъ; 5. поротный судъ; 6. државный судъ. — Законодавна и административна исторія Дубровачка дае примѣра особите вѣштине у снѣжаню старо-римскога и славенскога државнога живља. То се дѣло садъ обновљава у Русији, а истимъ е правцемъ пошао и чesки саборъ почевши съ устроєнѣмъ общине. Колико се више духъ и свѣсть народности уабуде развѣяти у племена нашихъ, толико ће више тай духъ продирати у ныне соціалне и државне установе. *)

У насъ е парничарство отело у велико махъ съ особитомъ штетомъ землѣдѣлскога сталежа у више него едномъ обзирѣ. Та штета умножена е садашњимъ тѣснимъ кругомъ общинскога суда кои одбѣя селяка на судъ окружѣный. Кадъ бы се сходно народнимъ поймавима створіо нашему селячкому сталежу онакавъ соціалный положай какавъ смо у трећемъ чланку назначили, а раширіо му се кругъ общинскога суда, нестали бы парничареню многи садашњи поводи а они кои бы се у томъ положаяю могли родити, спадали бы сви готово у кругъ суда общинскога.

*) Симптоми те тежиѣ већ се и у насъ появлюю у юридичномъ и економскомъ кругу. Г. Н. Крстићъ, окромъ што е превео Маѣѣовскогъ, почео е изтраживати духъ нашихъ старихъ закона и устинова, па жалимо што е съ тимъ важнымъ посломъ престао. Неки дописникъ „Виле“ садъ саставля вѣшта писма о старой трговини сръбской. Желѣти е да се брой таквихъ радника умножи.

О побольшаню тамничарскога система већъ су многи говорили и врло умѣстно; па е излишно за садъ о томе на ново споминати.

Дакле у садашњѣмъ станю наше судске струке налазимо да три ствари изазивлю особиту бригу државѣ; а те су: 1. да се у хаосу зборника законскихъ уведе свѣтлость одъ стране административне власти; 2. да се такође свѣтлость уведе у самимъ законима посве опредѣљавајућимъ обясненѣмъ одъ стране законодавне власти; 3. да се судска администрація у болъи системъ доведе, и тога система да се најстрожіе држи.

IX.

У войничкомъ обзиру Србія е срећно обишла каменъ о кои се спотичу европске финанціе, то естъ, *стаяку войску*. Ту іой дакле ништа друго не треба него усавршити што скоріе войску народню; ню а особито офицере іой извѣжбати, *) подпуно е нужнимъ снабдѣти, уредити іой све административне струке, и поставити е у станъ да се може у свако доба најбрже вренути. Установа народне войске има свое лоше али и добре

*) Г. Драгашевић уређуе врло практично Война. Требало бы тому повременому дѣлу на све стране у народу крчити стазе, а особито официрима народне войске поставити у дужность да га држе. Ревность и трудъ коѣ тако разумно и удобно положе г. Д. не треба да остану безъ користи за народъ; еръ бы смо некадъ могли люто жалити што се ніе у свое врѣме најживлѣ настояло да се войничка образованость официра што више развіе. У недостатку тога развитка стои највећа слабость турске войске.

стране. То се дає найбільш оцѣнити у садашнѣмъ американскомъ рату. Тай ратъ, истина, было бы се и пріе и съ маньимъ губиткомъ у людима свршіо да в воѣнъ између стаяћихъ войска, имаюћихъ више войничкога духа, запта и вѣштине; али опетъ стои и то да Америка безъ неизцрпивихъ ресурса сваке врсте, коє дає народна войничка установа, не бы ни могла толико времена, а тако огроманъ ратъ водити. Овака установа Србіи найбільш прилича, еръ су іой у насъ пробитачне стране исте коє и у Америци, а лоше су далеко манѣ. Тамо в духъ спекулативности и независности личне у грађанству найвѣхма развиєнъ; а у насъ в духъ народа више ратоборанъ и лакши за заптъ. Нама треба само добро извѣжбати проста войника, и образовати офицера, а духъ подчинѣности и послушности у войничкой служби водъ свію лако ће се укрѣпити. —

Позната су наша начела о цркви. Црква в чисто духовна, соціална установа. Као духовна не зависи а као соціална зависи одъ државе. Духовна нѣна природа и соціална зависность иєклучаваю феудално право великихъ тако названихъ *црквенихъ добара*, и свако присваянѣ юридичнихъ или управнихъ атрибуціа државе. Напаяюћи свой духъ на чистомъ извору божанствене любви и правде, задатакъ іой в у позитивномъ кругу човѣчанства царство любви и правде ширити. То в задатакъ чисто мораланъ; ако га црква не врши, постав дружтву излишна, да паче штетна; еръ абстрактни поймови вѣре ако су у животу безъ позитивнихъ добрихъ послѣдица празни су; вѣра безъ моральности не спасава. —

Нашой санитарской струци треба се болѣ развити и више продирати у народни животъ. Ту она има великъ задатакъ садашњи и будући. У обзиру здравля

валя промѣнити у народу начинъ живлѣня и на врѣме
спремити сва санитарска средства за народну войску.
Свака войска коя у томъ обвиру трпи оскудицу, више
пропада одъ исте него одъ рата; а такође и народъ се
полови ако се санитарство само занима съ усло-
вима обштега здравля у држави, а брижљиво не улази
у поядине услове здравля породичнога. —

Струци грађевинской треба корѣнита реформа. Ре-
формисана, колико важнихъ ствари она има да уреди!
— Прелазимо шутаюћи преко полицајне и осталихъ
административнихъ струка, да рекнемо кою јоште о
иностраној политици.

Х.

У иностраној политици колико треба опрезности,
толико и рѣшителности. Способанъ држакникъ, мѣрећи
унутрашњи и спољашњи околности, увидѣће кадъ е врѣме
едной, а кадъ другой; кадъ му треба као дрѣмати, а
кадъ живо на радъ устати; али и дрѣмајући и радећи
неће пропустити ни одну прилику а да се њомъ не
користи. Наша инострана политика ступила е одъ не-
когъ времена на полъ живе раднѣ, и радња јој све
живља предстои. На ню народъ гледа нестрпљивошћу
али и поузданѣмъ, ерѣ е у добримъ рукама. —

Свршили смо пртежни излогъ нашихъ мисли о
држави, кои ћемо доцнѣ развити у подужемъ дѣлу и
у теорійскомъ и у правичномъ погледу ако намъ дов-
оле разне околности.

У страни економійској овога цртежа остао е само
несавршенъ излогъ трговачкога система еврейскога, о
комъ смо у залудъ желѣли да проговоримо како бы
хтели. Вальда ћемо временомъ моћи и ту празнину
попунити. —

Као што се види велика е разлика између мене и
Видовдановца у државнимъ назорима. Онъ нѣ увидіо
ни жалостне послѣдице смѣшаногa консерватизма и ли-
берализма, ни разлику између просто правне и правно-
стварне слободе; мени напротивъ смѣса начела не иде
у главу, као што не иде ни у срдце правна слобода
безъ стварне. Радуемъ се што самъ быо ако и не са-
вршенъ тумачъ јавнога у насъ мишлєня.

ПОПРАВКЕ.

На страни	6	читай	узхищеніємъ	мѣсто	узхищеніемъ.
" "	12	"	у одной држави	"	едной држави.
" "	16	"	економъ	"	економъ.
" "	44	"	дѣла	"	дѣла.
" "	"	"	издржали би	"	да издржали.
" "	"	"	е ли то правда коя писцу увѣкъ на врху пера вири?.... мѣсто... е ли то правда? коя писцу увѣкъ на врху пера вири.		
" "	57	"	пазило	мѣсто	назило.
" "	"	"	затворенимъ на животъ очима... мѣсто затворенимъ за животъ очима.		
" "	84	"	функціонараюће	"	функціонираюћи.
" "	98	"	У погледу на просторъ мѣсто у погледу ни просторъ.		
" "	102	"	Истому се излаже	"	изложе.
" "	113	"	Западу	"	занаду.
" "	115	"	у радъ упадати	"	у редъ упадати.
" "	"	"	не ослабе	"	на ослабе.
" "	"	"	ако му се хоће помоћи... мѣсто: ако; му се хоће помоћи.		
" "	120	"	Што лакше шири... мѣсто: што лакше шире.		
" "	124	"	Устменость... мѣсто: устменоста.		

У БЕОГРАДУ,
Књигопечатња А. Андрића.

—
1865.